

Een bruggenbouwer in actie

**De invloed van de religieuze standpunten van De Savornin
Lohman op de liberalen, 1879-1889**

E.L.A. Verwoert

e.l.a.verwoert@umail.leidenuniv.nl

s1530410

Universiteit Leiden

MA Geschiedenis: Het politiek debat

Begeleider: Prof. Dr. H. te Velde

07-07-2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Theoretische context	12
Hoofdstuk 1 Twee taken	18
- Inleiding “Een politicus”	18
- Deel 1 Het debat aangaan	21
- Deel 2 Overtuigingskracht	41
- Conclusie	55
Hoofdstuk 2 Papieren spreekbuizen	59
- Inleiding	59
- Voorgeschiedenis	60
- Godsdienst- en onderwijsvrijheid	61
- Regeringszaken	64
- Grondwetswijzigingen en kiesrecht	66
- Conclusie	69
Conclusie	70
Literatuurlijst	75

Inleiding

In deze thesis wordt onderzocht hoe in het Nederlandse parlement werd omgegaan met diepe controverses van religieuze aard. In dit geval zal onderzocht worden hoe de parlementariërs omgingen met de religieuze controverse rond de schoolstrijd. Dit betekent dat de schoolstrijd slechts de achtergrond is waartegen het proces van strategisch manoeuvreren zich afspeelde. Het doel van dit onderzoek is om aan te tonen dat een zekere mate van *common ground* een essentieel onderdeel van het politieke debat was en is. Het onderzoek zal uitgevoerd worden door één specifiek persoon te volgen: jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Voor hem is gekozen omdat hij de politiek in ging om te strijden voor de financiële gelijkstelling van de bijzondere scholen. Voor de thesis kwam het dus goed uit dat hij een duidelijke reden had om de politiek in te gaan en een duidelijk doel dat hij uiteindelijk wilde bereiken.

In *De sabel van Colijn* van dr. Jan de Bruijn werd beschreven hoe De Savornin Lohman ten tijde van de Wet-Mackay (1889) “politieke veldheerstakt” toonde: “begrip voor de gevoeligheden van de liberale oppositie en zijn streven om door overleg en consensus het wetsontwerp ook voor hen aanvaardbaar te maken”.¹ De Bruijn besteedde verder geen aandacht aan de rol van De Savornin Lohman tijdens deze en andere debatten. In plaats daarvan liet hij de relatie tussen De Savornin Lohman en dr. Abraham Kuyper meer naar voren komen. Uit het bovenstaande citaat werd echter wel duidelijk dat De Savornin Lohman aandacht en begrip had voor het standpunt van zijn politieke tegenstanders en dat hij zijn best moest hebben gedaan om zijn eigen standpunten en argumenten aanvaardbaar te maken voor zijn opponenten in het debat. Hoe hij dit dan precies deed, werd niet duidelijk uit de tekst van De Bruijn. Uitvinden hoe De Savornin Lohman zorgde voor aanvaarding van zijn standpunt is dan ook het doel van dit onderzoek.

De Savornin Lohman zette zich in de periode 1879-1889 onder andere in voor de financiële gelijkstelling van openbare en christelijke (of:

¹ Bruijn, J. de, *De sabel van Colijn* (Hilversum 2011) 63.

“bijzondere”) scholen. Dit deed hij tijdens een overkoepelende periode die bekendstaat als de schoolstrijd. De schoolstrijd duurde van 1806 tot en met 1917. In de Nederlandse onderwijswet van 1806 werden een aantal zaken geregeld die vorm gaven aan het onderwijs zoals dat tegenwoordig ook nog terug te vinden is. Onderwijzers moesten klassikaal lesgeven, moesten in het bezit zijn van een onderwijsbevoegdheid en werden gecontroleerd door een inspectie. Ook moesten ouders schoolgeld betalen, terwijl kosteloos onderwijs behouden bleef voor de kinderen van armere burgers.² Met deze onderwijswet werden zogenaamde bijzondere scholen, die geleid werden vanuit een specifieke confessionele grondslag verboden. Alle scholen moesten een openbaar karakter hebben, waarbij algemene maatschappelijke en christelijke deugden werden onderwezen. In de praktijk waren deze christelijke deugden echter vooral protestants, waardoor verzet ontstond tegen deze onderwijswet, onder meer vanuit de katholieken. In de Grondwet van 1848 werd geregeld dat ook bijzondere scholen mochten worden opgericht, al ontvingen deze dan geen financiering vanuit de staat.³

Met deze grondwetswijziging begon de tweede grote periode in de schoolstrijd: confessionele groeperingen in de samenleving en hun vertegenwoordigers in het parlement wilden dat hun bijzondere scholen door de staat gefinancierd zouden worden. Zo moesten ouders met kinderen op een bijzondere school daar schoolgeld voor betalen en tegelijkertijd via belastingen bijdragen aan de financiering van het openbaar onderwijs. Met de Wet op lager onderwijs (1857) van minister van Justitie en minister-president Van der Brugghen (één van de stichters van de eerste bijzondere school van Nederland, in Nijmegen) werd het openbaar onderwijs neutraler.⁴ Het was de bedoeling dat openbare scholen op zouden leiden in maatschappelijke en christelijke deugden en dat het godsdienstonderwijs op de scholen zou worden uitbesteed aan bijvoorbeeld de plaatselijke geestelijke.

² Gemeentearchief Rotterdam: Van kind tot burger, <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/kind-burger/index.cfm?page=ow1806/inleiding>, geraadpleegd op 11-02-2017.

³ Grondwetsherziening 1848, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpftu/grondwetsherziening_1848, geraadpleegd op 14-04-2017.

⁴ Parlement – mr. J.J.L. van der Brugghen, http://www.parlement.com/id/vg09lkysncuj/j_j_l_van_der_brugghen, geraadpleegd op 11-02-2017.

Van der Bruggen, een christelijk-historische antirevolutionair, verloor hiermee de vriendschap van mr. dr. Guillaume Groen van Prinsterer.⁵ Laatstgenoemde was, samen met Dr. Abraham Kuyper, een bekende naam binnen de schoolstrijd. Groen van Prinsterer veranderde een aantal keer van mening over zijn precieze standpunt betreffende de schoolstrijd. Zo wilde hij eerst protestants-christelijke openbare scholen, daarna gesplitste scholen voor protestanten, katholieken, en joden. Uiteindelijk streed hij voor financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Het lukte Groen van Prinsterer echter niet om zijn liberale collega-parlementariërs te overtuigen van het gelijk van zijn standpunt(en).

Toen Groen van Prinsterer de Tweede Kamer verliet werd zijn plaats als verdediger van het standpunt van financiële gelijkstelling voor openbaar en bijzonder onderwijs ingenomen door De Savornin Lohman. Deze laatste leek meer succes te hebben met het overtuigen van de liberalen in de Kamer. Bij de grondwetswijziging van 1887 stonden de liberalen namelijk al positiever tegenover de financiering van het bijzonder onderwijs. Met de Wet-Mackay werd geregeld dat de overheid ging bijdragen aan de salariskosten van de onderwijzers op bijzondere scholen.⁶

Hoewel De Savornin Lohman een belangrijke rol speelde binnen de (antirevolutionaire) politiek, is hij minder bekend dan bijvoorbeeld Groen van Prinsterer en Kuyper. In vergelijking met Abraham Kuyper is er maar weinig over De Savornin Lohman geschreven, waarbij de tekst van De Bruijn waarmee deze inleiding werd geopend het recentste werk is. Veel van de werken over De Savornin Lohman die voor dit onderzoek gebruikt worden, komen uit 1987, geschreven naar aanleiding van de “Herdenking 150 jaar jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman” van de Vrije Universiteit Amsterdam.⁷ Mr. W.F. de Gaay Fortman schreef over De Savornin Lohman dat “niemand heeft zo scherpzinnig de bepaling over de vrijheid van onderwijs in de Grondwet uitgelegd als hij”.⁸ Verder schreef De Gaay

⁵Ibidem, geraadpleegd op 11-02-2017.

⁶ Parlement – mr. Æ. baron Mackay, http://www.parlement.com/id/vg09ll33l2xt/a_baron_mackay, geraadpleegd op 11-02-2017.

⁷ Gaay Fortman, W.F. de, ‘Inleiding’ in: Gaay Fortman, W.F. de (red.), *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman* (Kampen 1987) 7-8.

⁸ Ibidem 8.

Fortman dat de algemene waardering en genegenheid voor De Savornin Lohman in de Nederlandse geschiedenis alleen geëvenaard kon worden door Dr. W. Drees. Toch was niet iedereen zo lovend over De Savornin Lohman. Over religieuze zaken stond hij bekend als “scherp en somtijds sarcastisch” en ook in de Tweede Kamer “heeft het aan sterk tegen zijn persoon gekant verzet niet ontbroken”, verzet dat vooral geleverd werd door de sociaaldemocraten.⁹ Daar stond tegenover dat het De Savornin Lohman “zowel in een debat als in een thetische uiteenzetting van eigen standpunt [...] niet om hemzelf, maar om de zaak te doen was. Zijn drift kon hem parten spelen, maar trucjes waren hem vreemd”.¹⁰ Tot zover De Gaay Fortman. In zijn inleiding op de bundel opstellen in het boek *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman* werd al redelijk ingegaan op de debatstijl van De Savornin Lohman. Hoe het hem echter lukte om een *common ground* te vinden met het liberale standpunt is nog niet duidelijk.

Over het parlementaire debat heeft De Savornin Lohman gezegd dat “de meerderheid [...] slechts dan recht [heeft] op eerbiediging van haar beslissing, als zij oprecht gepoogd heeft zoo na mogelijk te komen aan de eenheid”.¹¹ Daar stond volgens De Savornin Lohman tegenover dat wanneer de regering haar best had gedaan om de mening van zowel de voor- als tegenstanders binnen de Tweede Kamer te horen tijdens het besluitvormingsproces, de tegenstanders de regering dan niet mochten tegenwerken op basis van partijpolitieke redenen.¹² Om dit te illustreren noemde De Savornin Lohman het voorbeeld van de begrotingsvoorstellen. Deze werden nogal eens door de Kamer afgekeurd, omdat men het niet eens was met de partij achter het voorstel: “Regeeren zonder geld uit te geven is onmogelijk; heeft derhalve iemand het recht om te regeeren, dan is hij ook gerechtigd de daarvoor noodige uitgaven te doen”.¹³ Volgens De Savornin Lohman lag het recht om uitgaven te doen dus vooral bij de ministers: “Hoe weinig in ons parlementair stelsel diens verantwoordelijkheid ook beduiden

⁹ Ibidem 9.

¹⁰ Puchinger, G., ‘Rondom Lohman’ in: *Om een evangelische politiek* (Zutphen 1958) 11.

¹¹ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1901) 386.

¹² Suttorp, L.C., *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, zijn leven en zijn werken* (Den Haag 1948) 190.

¹³ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1901) 150.

moge, zij betekent niettemin altijd nog iets”.¹⁴ In de voorgaande zin is ook iets zichtbaar van het eerdergenoemde (en gevreesde) parlementair sarcasme van De Savornin Lohman. Deze voorbeelden uit de herdenkingstoespraak van Willem Deetman, minister van Onderwijs en Wetenschappen in de kabinetten-Lubbers gaven een duidelijker beeld van hoe De Savornin Lohman de rol van het debat binnen het parlement interpreteerde. Net als bij de tekst van De Gaay Fortman wordt de zoektocht van De Savornin Lohman naar de *common ground* tussen de regels door duidelijk. Tegelijkertijd is, net als in de tekst van De Gaay Fortman, nog steeds onduidelijk hoe hij dit precies deed. Ook Deetman was zich hiervan aan het einde van zijn toespraak bewust: “Ik besef voluit belangrijke aspecten van leven en werk van De Savornin Lohman nauwelijks of niet genoemd te hebben [...] evenmin als de gevreesde debater Lohman in het parlement”.¹⁵

In de biografie over Abraham Kuyper van dr. Jeroen Koch, is een heel hoofdstuk gewijd aan de relatie tussen Kuyper en De Savornin Lohman. Geen gemakkelijke relatie, mede door hun verschillende persoonlijkheden: “Kuyper was een kruisvaarder, Lohman, ondanks zijn gehamer op de beginselen [van Groen van Prinsterer] een bruggenbouwer”.¹⁶ Dit beeld van De Savornin Lohman blijft terugkomen in de literatuur. Koch gaf wel een verklaring voor het bruggenbouwen van De Savornin Lohman: “hem ging het behalve om politieke idealen ook om bestuurlijk resultaat. Solisme kon hij zich daarbij niet veroorloven”.¹⁷ Ook zei De Savornin Lohman tegen Kuyper dat hij zichzelf wel kon beroepen op Gods Woord, maar dat hij anderen daar niet op kon aanspreken, omdat “Gods Woord alleen tot den geloovige spreekt”. Daarentegen zelfs: “eene wet moet aannemelijk zijn voor *allen*”.¹⁸

Hoewel niet gericht op de liberalen, vormde antipapisme een belangrijk onderdeel van de onderlinge verbintenis tussen Kuyper en De Savornin Lohman. Voor de laatstgenoemde, aanwezig in de Tweede Kamer,

¹⁴ Deetman, W.J., ‘De Savornin Lohman – gedachten voor onze tijd’ in: Verheul, H. (red.), *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman Herdenking 1987* (Kampen 1987) 19.

¹⁵ Ibidem 28.

¹⁶ Koch, J., *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2007) 333.

¹⁷ Ibidem 336.

¹⁸ Ibidem 338. Cursief overgenomen uit bron.

was het dus belangrijker om toenadering te zoeken tot de katholieke Kamerfactie, omdat de regeringsmacht er voor de confessionele groepen aan leek te komen.¹⁹ De Savornin Lohman vergeleek ook de verschillende posities waarin hij en Kuyper zich bevonden: “In een lichaam [het parlement] is met personen en omstandigheden te rekenen. In een dagblad niet”.²⁰ Voor De Savornin Lohman bleef dus duidelijk dat er samengewerkt moest worden, zelfs als hij hiervoor in opstand moest komen tegen Kuyper. Ten tijde van de Wet-Mackay (1889) vond Kuyper de inhoud van de wet ruggengraatloos en vond hij dat Mackay niet krachtig genoeg omging met de wensen van de Antirevolutionaire Kamerfactie. De Savornin Lohman, zoals vaker bleek uit dit hoofdstuk, was het niet met Kuyper eens en drong aan op het doen van concessies: “M.i. moet men, zoo men einde wil van den strijd, niet het onderste uit de kan willen hebben. Dan heeft ook de tegenpartij reden te meer, om het niet op het uiterste te laten aankomen”.²¹ De Savornin Lohman zag in dat de liberalen in de Kamer een enorme ommekeer moesten maken in hun politiek denken en benadrukte daarbij tegenover Kuyper dat de liberalen daarbij niet tegengewerkt moesten worden door extra eisen aan de schoolwet te stellen:

“Nu moeten wij eerlijk erkennen, dat de stap door de liberalen te doen inderdaad zeer moeilijk is. Bijna alles wat zij sinds veertig jaren als dogma der liberale leer hebben aangehangen moeten zij loslaten. Hunne explicatie van de Grondwet, hun opvattingen van staatsrecht, hun bewondering van de openbare school enz., enz. Aan eene partij die, zoo ze zich al niet bekeert, toch omkeert, wij die manoeuvre niet moeten bemoeilijken”.²²

Ook in *Abraham Kuyper. Een biografie* was dus zichtbaar dat De Savornin Lohman op zoek was naar de *common ground* en dat hij actief probeerde Kuyper van dit belang te overtuigen. Hoewel hij in dit laatste niet succesvol was, heeft zijn houding ten opzichte van de liberalen hem geen windeieren

¹⁹ Ibidem 343.

²⁰ Ibidem 346.

²¹ Ibidem 351.

²² Ibidem 351.

gelegd als het ging om de schoolwet. Nog steeds, echter, blijft onduidelijk wat de handelswijze van De Savornin Lohman precies was.

In de literatuur over De Savornin Lohman blijft onduidelijk op welke manier hij zijn standpunt en daaruit voortvloeiende argumenten presenteerde. Het doel van deze thesis is daarom om te onderzoeken hoe gereageerd werd op de argumenten en standpunten op basis van religie die De Savornin Lohman presenteerde in debatten. Werden de religieuze argumenten bijvoorbeeld gewoon geaccepteerd of werden ze juist genegeerd? Een andere mogelijkheid is dat De Savornin Lohman zijn confessionele argumenten vervingde naar een vorm die wel aansloot bij de liberale denkbeelden.

De handelswijze en de vorm van de argumenten van De Savornin Lohman zullen onderzocht worden in deze thesis, aan de hand van de volgende hoofdvraag:

In hoeverre droegen de religieuze standpunten van De Savornin Lohman bij aan de veranderende houding van de liberalen ten opzichte van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs in de aanloop naar de grondwetswijziging van 1887?

Dit zal worden gedaan over de periode 1879, het begin van de politieke carrière van De Savornin Lohman en zal doorlopen tot en met 1889, het jaar waarin de Wet-Mackay werd ingevoerd en waarmee weer een onderdeel van de schoolstrijd afgesloten werd. Er is gekozen voor een periode die langer doorloopt dan de 1887, omdat De Savornin Lohman van 1879-1890 voorzitter was van de Unie "Een School met den Bijbel".²³ Ieder jaar, afgezien van 1890, heeft hij een toespraak gehouden voor leden van die Unie, waardoor hij persoonlijk belang zal hebben gehad bij het overtuigen van de liberalen van het gelijk van zijn standpunt omtrent financiële gelijkstelling. Voor deze thesis is het interessant om de uitspraken van De Savornin Lohman te koppelen aan de toespraken die hij hield voor de Unie.

In twee hoofdstukken zal vervolgens een deelonderzoek plaatsvinden. Het eerste hoofdstuk bevat de eerste deelvraag en gaat over de argumenten

²³ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 11.

die De Savornin Lohman gebruikte in de parlementaire debatten in de Tweede Kamer van 1879-1889 en de reactie van de liberale Kamerleden daarop. Het eerste hoofdstuk valt uiteen in twee deelhoofdstukken. De eerste reden hiervoor is dat een hoofdstuk dat tien jaar aan parlementaire verslagen beslaat erg groot zou worden, waardoor een overzicht zou ontbreken. De tweede reden heeft te maken met de situatie waar De Savornin Lohman zich in bevond: hij moest als Kamerlid uit een relatief kleine fractie met een grote meerderheid in debat gaan en deze overtuigen van zijn gelijk. Deze twee taken zullen daarom afzonderlijk behandeld worden op een thematisch-chronologische manier. In het eerste deelhoofdstuk zullen de momenten dat De Savornin Lohman probeerde het debat aan te gaan worden behandeld en in het tweede deel zullen de momenten behandeld worden waarin hij probeerde zijn tegenstanders te overtuigen van het gelijk van zijn standpunt.

Voor dit hoofdstuk zal vooral gebruik gemaakt worden van de *Handelingen* en de Kamerstukken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het voordeel van deze bronnen is dat zij een waarheidsgetrouwe weergave zijn van wat gezegd is in de Kamer. Tegelijkertijd is dat echter ook een beperking, doordat in de *Handelingen* niet terug te vinden is op welke manier bepaalde uitspraken werden gedaan (bijvoorbeeld de lichaamshouding van de spreker, zijn intonatie, enz.). De informatie die uit deze bronnen verkregen wordt, zal zo nodig aangevuld worden met secundaire literatuur.

In het tweede hoofdstuk, tenslotte, zal onderzocht worden hoe De Savornin Lohman de strijd aanging met Joannes Buijs. Deze hoogleraar staats- en volkenrecht van de Universiteit Leiden becommentarieerde wetsherzieningen in het liberale maandblad *De Gids*. Ook schreef hij onder meer een standaardwerk over de grondwet. Dit had hij gemeen met De Savornin Lohman, die in 1901 *Onze constitutie* schreef. Het doel van dit hoofdstuk is om te onderzoeken hoe De Savornin Lohman zijn standpunten buiten het parlement verdedigde. Vooral de commentaren van Buijs uit *De Gids* zullen bruikbaar zijn, omdat deze gelijkliepen met de ontwikkelingen binnen de politiek, waardoor bij iedere uitgave van *De Gids* inzichtelijk werd gemaakt hoe tegen de politieke stand van zaken werd aangekeken. De reserveringen die golden voor de *Handelingen* en Kamerstukken, gelden ook

voor de krantenartikelen: hoewel aangenomen mag worden dat de tekst redelijk waarheidsgetrouw zal zijn, zijn de artikelen naar alle waarschijnlijkheid wel vanuit een liberaal oogpunt over confessionele politiek geschreven, waardoor sowieso rekening moet worden gehouden met de politieke voorkeur van de schrijver.

Theoretische context

Een handig hulpmiddel bij het onderzoek naar religieuze argumenten is de normatieve theorie van de deliberatieve democratie, zoals deze beschreven staat in *Why deliberative democracy?* van Amy Gutmann en Dennis Thompson. Deze theorie berust op een viertal punten (redelijkheid, toegankelijkheid, (tijdelijk) bindende uitkomsten en het proces van de deliberatie is dynamisch). Deze vier punten zullen hieronder kort worden geïntroduceerd en daarna van het nodige commentaar worden voorzien. Daarbij wordt gereageerd op de schrijvers van *Why deliberative democracy?* die vinden dat religieuze argumenten geen plaats horen te hebben in het parlementaire debat, onder meer doordat een argument op basis van religie niet voldoet aan de redelijkheid en toegankelijkheid die voor de theorie van de deliberatieve democratie zo belangrijk is.²⁴ Na de bespreking van de vier pilaren van deze theorie zullen een aantal principes uit het boek op een vergelijkbare manier besproken worden.

De vraag die in het commentaar van de auteur op de versie van de theorie van de deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson centraal staat is of het deliberatieve model nog wel kan functioneren als sprake is van een diepe controverse. In het geval van dit onderzoek is een diepe controverse een schijnbaar onoverkomelijk verschil van standpunt binnen een bepaald politiek debat dat ontstond doordat de enerzijds confessionele en anderzijds liberale standpunten op het eerste gezicht onverenigbaar leken te zijn. De vier bovenstaande kenmerken lijken onderdeel te zijn van een ideaalmodel, dat niet per se in de werkelijkheid mogelijk hoeft te zijn. Desondanks maakten Gutmann en Thompson in hun boek gebruik van Amerikaanse voorbeelden, waardoor aannemelijk is dat het deliberatieve model wel kan bestaan.²⁵ Ook zonder (Amerikaanse) voorbeelden leek het de auteur van deze thesis goed mogelijk dat onverenigbare standpunten niet het einde van het deliberatieve model hoeven te betekenen.

²⁴ Gutmann, A. & Thompson, D., *Why deliberative democracy?* (Princeton 2004) 3-4.

²⁵ Ibidem 1-2, 6.

De eerste en belangrijkste van de vier kenmerken van de theorie van de deliberatieve democratie was de redelijkheid van de deelnemers aan het debat. Hiermee wordt meer bedoeld dan alleen de “redelijkheid” als debatvorm. Binnen de theorie is redelijkheid het idee dat de deliberatieve democratie zijn bestaansrecht ontleent aan principes die weldenkende individuen niet zomaar procedureel of substantieel kunnen verwerpen. Hierdoor worden vrije en gelijke burgers uitgenodigd om samen te werken; burgers worden gezien als autonome wezens die deelnemen aan het regeren van hun eigen samenleving. Deze deelname wordt mogelijk gemaakt door redenen en/of argumenten te presenteren of doordat men zijn standpunt vertegenwoordigt of laat vertegenwoordigen met als doel het rechtvaardigen van wetten.²⁶

Het tweede kenmerk van de theorie van de deliberatieve democratie is dat de hierboven beschreven vorm van redelijkheid toegankelijk moet zijn voor alle personen die ermee te maken hebben. Dit valt uiteen in twee verweven onderdelen: enerzijds moet het proces vrij letterlijk toegankelijk zijn; de deliberatie mag dus niet plaatsvinden achter gesloten deuren. Anderzijds moet het wetgevingsproces ook begrepen kunnen worden door de personen die belang hebben bij de wetgeving. Het begrip mag ook gefaciliteerd worden via (de mening van) experts, zolang maar bewezen kan worden dat de experts betrouwbaar zijn.²⁷

Dat de uitkomst van het deliberatieve proces in ieder geval voor een bepaalde periode bindend moet zijn is het derde kenmerk van de theorie. Het doel van het proces is dus om invloed uit te oefenen op een besluit van de regering en het debat is dus niet een debat om het debatteren *an sich* of zelfs maar om de waarheid te vinden (al helpt het vinden van een waarheid natuurlijk wel in het rechtvaardigen van een standpunt of besluit).²⁸ Op het moment dat een beslissing wordt genomen (welk standpunt deze beslissing ook volgt), eindigt een gedeelte van het deliberatieve proces en begint een vaak een nieuw onderdeel van het proces: een debat over de vraag of de genomen beslissing wel gerechtvaardigd was. Mocht men tot de conclusie

²⁶ Ibidem 3-4.

²⁷ Ibidem 4.

²⁸ Ibidem 5.

komen dat de gemaakte keuze onrechtvaardig was, dan kan de deliberatie opnieuw beginnen.²⁹

Hiermee is ook het vierde kenmerk van de deliberatieve democratie genoemd: er is sprake van een dynamisch proces, waarbij er bij het maken van een beslissing niet gedacht wordt dat het genomen besluit voor altijd geldig is. Het besluit moet een bepaalde periode van kracht zijn, maar moet tegelijkertijd altijd openstaan voor kritiek, waardoor het maken van aanpassingen altijd een optie is. Ook hier zijn, net als bij het tweede kenmerk, twee redenen voor. De eerste hiervan is dat personen (zowel het volk dat vertegenwoordigd wordt als de vertegenwoordigers) imperfect zijn, waardoor tijdens het nemen van de beslissing niet altijd duidelijk is wat het precieze gevolg is. Een tweede reden is dat de kans klein is dat iedereen het binnen het politieke debat met elkaar eens is, maar het desondanks toch nodig is om iedereen bij het besluitvormingsproces te betrekken.³⁰ Door te zorgen dat het deliberatieve proces dynamisch is, krijgt ook de minderheid een kans om op een later moment de gekozen optie nog aan te passen (zolang ook aan andere voorwaarden wordt voldaan als bijvoorbeeld het behalen van voldoende stemmen). Als aan al deze vier kenmerken wordt voldaan kan met redelijke zekerheid gezegd worden dat de genomen beslissing een compromis is waarbij iedereen tot op zekere hoogte winst behaalt.

Tot zover de korte introductie op de vier kenmerken van het deliberatieve proces volgens Gutmann en Thompson. Per onderdeel zal nu commentaar geleverd worden om aan te tonen dat het mogelijk is dat tegelijkertijd spraken kan zijn van een diepe controversé én een deliberatief proces dat voldoet aan alle eisen van de theorie.

Hoewel het goed mogelijk is dat vertegenwoordigers van onverenigbare standpunten het zo met elkaar oneens zijn dat ze elkaar niet meer als redelijk zien, is de kans groter dat men zich als professioneel politiek vertegenwoordiger redelijk zou moeten kunnen inleven en tenminste zou moeten kunnen begrijpen waarom de andere partij een bepaald standpunt heeft ingenomen en verdedigd. Dat een standpunt van de

²⁹ Ibidem 6.

³⁰ Ibidem 6-7.

tegenstander in het deliberatieve proces niet geaccepteerd wordt als waarheid betekent niet automatisch dat men niet in staat is om het standpunt zelf te begrijpen of dat men geen respect kan hebben voor de vertegenwoordigers van het standpunt. In de literatuur over De Savornin Lohman is dit te zien doordat hij (in ieder geval op het gebied van begrotingsvoorstellen) tegen partijpolitieke standpunten was.³¹

Het tweede kenmerk (de toegankelijkheid van het deliberatieve proces) is misschien wel noodzakelijk om te kunnen debatteren over onverenigbare standpunten: als men niet begrijpt waar de andere partij over spreekt is het vrijwel onmogelijk om een zinvol debat aan te gaan. Een debat over onverenigbare standpunten is dus in ieder geval zinvol, omdat het tenminste een uitwisseling van standpunten en bijbehorende argumenten kan zijn, waardoor de partijen inzicht in elkaars denkwijze kunnen verkrijgen. De Savornin Lohman zei hier zelf over dat de meerderheid slechts het recht op regeren had als ieder standpunt was geraadpleegd.³² Doordat de regering zich daarmee inzicht verschafte in de ideeën van andere groeperingen in het parlement, werd voldaan aan het tweede kenmerk van de theorie.

Het derde onderdeel van de theorie van de deliberatieve democratie gaat over de periode waarin de uitkomst van het debat bindend is. Dit kenmerk van het deliberatieve proces is moeilijker in te passen binnen een situatie met een diepe controverse, doordat de kans op een bindende overeenkomst klein(er) is wanneer de debatterende partijen het niet met elkaar eens kunnen worden. Een uitzondering hierop zou zijn wanneer een meerderheid de wil doordrukt, maar binnen een deliberatieve democratie komt het vaker voor dat alsnog naar een compromis gezocht wordt, om het draagvlak van de uiteindelijke wetgeving te vergroten.

Tenslotte is het laatste kenmerk van het deliberatieve proces dat het ook een dynamisch proces is. De schoolstrijd was hier een goed voorbeeld van, niet alleen door de diepe controverse tussen de confessionele en de liberale partijen, maar ook doordat deze duurde van de onderwijswet van 1806 tot en met de grondwetswijziging van 1917. Een goed voorbeeld van de

³¹ Suttorp, L.C., *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, zijn leven en zijn werken* (Den Haag 1948) 190.

³² Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1901) 386.

tijdelijke binding en het deliberatieve model als dynamisch proces komt uit 2003. De financiële gelijkstelling die het uiteindelijke resultaat was van de schoolstrijd stond toen ter discussie. Een aantal politici, onder wie Tweede Kamerlid Ayaan Hirshi Ali, vroeg zich af of de financiële gelijkstelling nog wel moest blijven bestaan voor het bijzonder onderwijs.³³ Dit had te maken met het ontstaan van islamitische scholen in Nederland en de vraag of deze scholen afbreuk deden aan de integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving. Uiteindelijk heeft de heropening van dit debat niet geleid tot een herziening van de financiële situatie, maar wel tot (tijdelijk) strenger toezicht op een aantal islamitische scholen.

Diepe controverses hoeven dus niet het einde te betekenen van het deliberatieve proces, doordat ook “onmogelijke” discussies kunnen voldoen aan de genoemde kenmerken. De schoolstrijd laat zien dat onverenigbare standpunten na verloop van tijd, al kan dat meer dan een eeuw duren, toch verenigd kunnen worden.

In *Why deliberative democracy?* staat vrij nadrukkelijk beschreven dat religie en religieuze argumenten geen plaats zouden moeten hebben binnen het politieke debat.³⁴ In de praktijk is dit minder het geval. Vanuit eigen onderzoek weet de auteur dat religieuze argumenten omgevormd kunnen worden, waardoor ze aansluiten op de belevingswereld van de opponent in het debat.³⁵ Door het omvormen van argumenten is geen sprake meer van een “diepe controverse”, waardoor de verschillende standpunten in het parlementaire debat een zogenaamde *common ground* hebben gevonden en de kans groter is dat het debat voor alle partijen een goede afloop heeft.

Dit onderschreef ook prof. dr. Frans van Eemeren. Binnen de kritische discussie (de benaming van Van Eemeren voor het politieke debat) zijn een primair en een secundair publiek te onderscheiden. De directe tegenstander in het debat is het primaire publiek en de politieke achterban vormt het secundaire publiek. Het kan voor een politicus interessanter zijn om het secundaire publiek te overtuigen, omdat daar meer politieke winst mee kan

³³ Drs. A. (Ayaan) Hirshi Ali, http://www.parlement.com/id/vge7dtpnwfv/a_ayaan_hirsi_ali, geraadpleegd op 14-04-2017.

³⁴ Gutmann, A. & Thompson, D., *Why deliberative democracy?* (Princeton 2004) 66.

³⁵ Verwoert, E.L.A., *Gij zult niet doden. Confessionele argumenten in het euthanasievraagstuk, 1999-2001* (Hendrik-Ido-Ambacht 2016).

worden behaald. Om het secundaire publiek te overtuigen, maakt de spreker gebruik van retorica, terwijl dialectica wordt gebruikt om aan waarheidsvinding te doen binnen het debat zelf.³⁶ Voor de spreker betekent dit dat hij verschillende doelen voor ogen moet houden: men moet redelijk zijn, maar op hetzelfde moment moet het secundaire publiek overtuigd worden. Deze spanning tussen de dialectica en retorica wordt opgelost door wat Van Eemeren “strategisch manoeuvreren” noemt.³⁷ Als De Savornin Lohman op een goede manier strategisch zou manoeuvreren, zou hij zonder de *common ground* te hebben verloren (omgevormde) religieuze argumenten hebben kunnen presenteren in het debat over de schoolstrijd.

Volgens Gutmann en Thompson zouden religieuze argumenten, samen met allerlei morele problemen, buitengesloten kunnen worden via het *principle of preclusion*.³⁸ Dit principe bestaat uit drie premissen. De eerste, de sceptische premisse, gaat ervan uit dat personen binnen een samenleving het oneens zijn over welke religie de juiste religie is en dat men het sowieso oneens is over de vraag of er in de eerste plaats wel een juiste religie is.³⁹ De tweede stap laat zien dat de staat neutraal moet zijn bij het oplossen van conflicten, mede doordat geen enkele religie een rationele claim op de waarheid kan uitoefenen. Deze tweede stap wordt ook wel de neutraliteitspremissie genoemd.⁴⁰ De derde stap, als logisch gevolg van de eerste twee stappen, is dat de staat niet zou moeten handelen als het om religieuze zaken gaat, want wanneer de staat zou handelen voor de ene religie, een andere religie automatisch benadeeld zou worden. Dit heet de neutraliteitspremissie.⁴¹

De staat moet dus alle religieuze vragen uitsluiten en de bevolking zou alle vormen van religie moeten tolereren en hun eigen vorm uitoefenen (of niet uitoefenen) zoals ze zelf wensen te doen.⁴²

Op parlementair gebied is het uitsluiten van alle religieuze zaken niet goed mogelijk, bijvoorbeeld doordat een gedeelte van de bevolking van een

³⁶ Eemeren, F.H. van, *Strategic maneuvering in argumentative discourse* (Amsterdam 2010) 26.

³⁷ Ibidem 89-96.

³⁸ Gutmann, A. & Thompson, D., *Why deliberative democracy?* (Princeton 2004) 66.

³⁹ Ibidem 66.

⁴⁰ Ibidem 66.

⁴¹ Ibidem 66-67.

⁴² Ibidem 67.

staat religieus is en dus vertegenwoordigd moet worden in het parlement (omdat anders sowieso niet wordt voldaan aan de basisvoorwaarden van de theorie van de deliberatieve democratie) moet religie binnen de politiek dus op sceptische wijze getolereerd worden. Er moet erkend worden dat het onmogelijk is om te weten welke vorm van religie de juiste is, als er al een juiste vorm is. Daarom moet de staat neutraal tegenover iedere vorm van religie staan. Doordat neutraliteit er hier vanuit gaat dat er ook niet gehandeld wordt, moet de staat dus alle religie van de agenda verwijderen.⁴³ Dat dit in theorie al niet werkt, laat staan in de praktijk, erkennen ook Gutmann en Thompson.

De oplossing is dan tolerantie. In *Why deliberative democracy* wordt voor de omschrijving van deze tolerantie gebruik gemaakt van de ideeën van John Locke. In deze Lockeaanse vorm van redeneren wordt tolerantie aan validiteit gekoppeld. Het idee van validiteit houdt hier in dat het mogelijk is dat er een ware religie bestaat en dat er daarom tot op zekere hoogte rekening moeten worden gehouden met argumenten op basis van religie.⁴⁴

Tegelijkertijd kan het echter ook niet zo zijn dat de rechtvaardiging voor handelen van de regering enkel gebaseerd is op religie, doordat het dan vanuit de regering niet meer nodig zou zijn om neutraal te zijn.⁴⁵ Dit zou vanuit de theorie van de deliberatieve democratie de reden zijn dat religieuze partijen over het algemeen een plaats hebben binnen de democratische staatsinrichting, maar dat tegelijkertijd het presenteren van een puur religieus argument in een medisch-ethisch debat als dat over euthanasie, niet wordt gezien als een redelijk argument. Er is dus een zekere spanning tussen de plaats van religieuze partijen in de politiek en de aanvaardbaarheid van de argumenten die zij geven.

⁴³ Ibidem 66.

⁴⁴ Ibidem 68.

⁴⁵ Ibidem 69.

Hoofdstuk 1 Twee taken

“Weliswaar verklaarden zij [Kuyper en De Savornin Lohman] zij eenzelfde streven en motief te huldigen, dat negatief als de strijd tegen liberalen en rooms-katholieken en positief als het hooghouden van de ‘ere Gods’ in staat en maatschappij kan worden omschreven. Met dat doel voor ogen ijverde Lohman voor de ‘Unie: een School met den Bijbel’ en verkondigde hij sinds 1879 het antirevolutionaire woord in de Tweede Kamer.”⁴⁶

Inleiding “Een politicus, ik zeide u het steeds, ben ik niet.”⁴⁷

Uit de inleiding van deze thesis werd duidelijk dat De Savornin Lohman gezien werd als een bruggenbouwer die zeer zijn best deed om het standpunt van de tegenpartij te incorporeren in het uiteindelijke antwoord op het vraagstuk. Tegelijkertijd schreef Jeroen Koch in *Abraham Kuyper* (zie bovenstaand citaat) dat Kuyper en De Savornin Lohman verbonden werden door de strijd tegen de liberalen.

Toch zag De Savornin Lohman zich niet als iemand die thuishoorde in de landelijke politiek. Hij had een positie als raadsheer in 's-Hertogenbosch en was zich bewust van zijn kracht (zijn kennis van recht) en wist daardoor ook dat hij misschien ongeschikt zou zijn voor andere posities.⁴⁸ De Savornin Lohman en Kuyper werden door hun wederzijdse vriend, Guillaume Groen van Prinsterer, in contact gebracht. Uiteindelijk zwichtte De Savornin Lohman in 1879 voor het argument van Kuyper dat zijn bijdrage aan de vorming van het antirevolutionaire kader voor het bestuur van de partij onmisbaar zou zijn.⁴⁹

Ook in 1879 (op 21 februari) werd De Savornin Lohman voorzitter van de Unie ‘Een School met den Bijbel’. Volgens T.M. Gilhuis, schrijver van *De Tien Jaren 1879-1889*, voelde De Savornin Lohman zich geroepen voor de landelijke politiek als gevolg van de ontevredenheid over de Wet Kappeyne

⁴⁶ Koch, J., *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2007) 326.

⁴⁷ Ibidem 330.

⁴⁸ Ibidem 326.

⁴⁹ Ibidem 330.

van de Copello (de in de inleiding genoemde Wet op het lager onderwijs/Lager Onderwijswet van 1878).⁵⁰ De Savornin Lohman combineerde dus zijn politieke bezigheden met het voorzitterschap van de Unie 'Een School met den Bijbel'. Als voorzitter gaf hij ieder jaar een toespraak over het komende jaar. Doordat De Savornin Lohman gelijktijdig in de nationale politiek actief was, kregen deze toespraken een politieke lading, die zeer bruikbaar is voor het onderzoek van deze thesis. In dit hoofdstuk zullen dan ook de toespraken van De Savornin Lohman dienen als inleiding op het parlementaire jaar. Voor het hoofdstuk betekent dit dat het uiteen zal vallen in een aantal deelhoofdstukken, die zullen beginnen met een blik op de gegeven toespraak van dat jaar. Verder zullen de hoofdstukken vooral bestaan uit een onderzoek naar de activiteiten van De Savornin Lohman in de Handeling en de Kamerstukken van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. De toespraken van De Savornin Lohman zullen geanalyseerd worden aan de hand van de theorie van de deliberatieve democratie om zo een beeld te kunnen schetsen van de plaats van confessionele argumenten binnen het parlement. Ook zal aandacht worden geschonken aan het verschil tussen dialectica en retorica in de verschillende toespraken van De Savornin Lohman.

Allereerst volgt hierna het deelhoofdstuk waarin onderzocht wordt hoe De Savornin Lohman probeerde het debat aan te gaan in de Tweede Kamer. Daarna zal het deel volgen waarin getoond wordt hoe hij probeerde zijn gelijk te halen. Deze onderdelen zullen zoveel mogelijk worden ingedeeld naar het jaar waarin hij sprak, om de overzichtelijkheid te bewaren. Dit kan dus mogelijk betekenen dat niet ieder jaar in beide deelhoofdstukken voorkomt, omdat de belangrijkste spreekmomenten van De Savornin Lohman dan gericht waren op het andere onderdeel.

⁵⁰ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 11.

Deel 1 Het debat aangaan

1879 Veel toenaderingspogingen, weinig resultaat

“Buiten den invloed van Gods Woord kunnen de opvoeding en het onderwijs niet gedijen.”⁵¹

Onder meer door het uitspreken van bovenstaande woorden opende De Savornin Lohman de Eerste Jaarvergadering der ‘Unie’, op 30 oktober 1879. Tijdens de Constitueerende Vergadering der ‘Unie’, eerder dat jaar, lichtte De Savornin Lohman toe wat het doel van de Unie moest zijn: “eene nieuwe Unie te stichten, die hetzelfde wil, wat de vorige [de Unie van Utrecht] bereikte: allen samenwerken en toch allen vrij”.⁵² Dit komt overeen met het beeld dat van De Savornin Lohman werd geschetst in de secundaire literatuur, waarin ook steeds beschreven werd dat hij op zoek was naar een samenwerking tussen de verschillende partijen binnen het debat om op die manier duurzame wetgeving te produceren.

De grootste politieke gebeurtenis van het afgelopen jaar was het Volkspetitionnement als reactie op de eerdergenoemde Lager Onderwijswet. Het was dan ook niet verwonderlijk dat De Savornin Lohman daar in zijn toespraak aan refereerde. De Savornin Lohman noemde het ontstaan van de Unie een gevolg van het Volkspetitionnement, omdat er behoefte was alle losse verenigingen samen te voegen. Tegelijk vond hij dat de Unie, evenals het Volkspetitionnement, geen politiek doel had, omdat men zich juist los wilde maken van de politiek. Daarentegen “is het onvermijdelijk om ook het politiek terrein te betreden, zoolang onze tegenstanders de volksschool op dat terrein brengen en haar met staatsgeld, dus met dwang, in stand houden”.⁵³ Deze tegenstanders, de liberalen in het parlement, moesten dus bestreden worden. Dat was het politieke doel dat De Savornin Lohman voor zichzelf en de antirevolutionairen had gesteld en dat was, naar zijn mening,

⁵¹ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie ‘Een school met den bijbel’* (Kampen 1987) 14.

⁵² Ibidem 31.

⁵³ Ibidem 34-35.

ook het enige doel waarvoor de Antirevolutionaire Partij hoefde te bestaan. De Savornin Lohman had al eens geschreven dat wanneer “vrije evangelieverkondiging” eenmaal was toegestaan, de Antirevolutionaire Partij overbodig zou worden.⁵⁴

Zover was het echter nog niet. De eerste keer dat De Savornin Lohman in de Tweede Kamer sprak, (na er een aantal maanden commissiewerk te hebben verricht) was op 24 september 1879. In dit *Ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede* leek De Savornin Lohman in de eerste plaats niet van plan te zijn om te spreken: “Uit deferentie voor de Kamer wenschte ik mij ervan te onthouden, reeds nu het woord te voeren”.⁵⁵ Hieraan waren twee zaken opvallend: in de eerste plaats was het betoog dat daarna volgde zo lang dat De Savornin Lohman in werkelijkheid waarschijnlijk wel van plan was om te gaan spreken op dat moment. Ten tweede bleef, vooral in het eerste deel van zijn betoog, weinig heel van de “deferentie voor de Kamer”. De Savornin Lohman sprak in dat eerste deel namelijk over een “in den ware zin des woords een burgeroorlog”, die het land verdeelde in liberalen en confessionelen. Deze burgeroorlog, het gevolg van de Lager Onderwijswet, was volgens De Savornin Lohman de schuld van de liberalen, doordat zij een wet hadden ingevoerd waar het grootste gedeelte van de bevolking tegen was.⁵⁶ Dit was volgens De Savornin Lohman “onregtvaardig”, omdat de liberalen ten tijde van het aannemen van de wet ook rekening hadden moeten houden met de antirevolutionaire minderheid in de Kamer. Vervolgens bleef hij daarna nog een tijd in verschillende bewoordingen bespreken welk onrecht het confessionele gedeelte van de bevolking was aangedaan. In het tweede, rationelere, gedeelte van het betoog van De Savornin Lohman werd duidelijker hoe hij de situatie liever had gezien: “Wij vragen niet eene wet die ons allen bevalt of aan de overzijde alleen bevalt, maar – en dit is het echte antirevolutionaire standpunt – eene wet die allen bevalt, die de regten van allen handhaaft”.⁵⁷ Hier was al de De Savornin Lohman zichtbaar die actief zocht naar de *common ground*, alleen moest hij dit nu doen vanuit de verdedigende kant.

⁵⁴ Koch, J., *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2007) 328.

⁵⁵ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 80.

⁵⁶ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 80.

⁵⁷ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 81.

De Savornin Lohman gaf als reden voor deze eenzijdige wet dat er geen “ouderwetsche liberalen” meer waren, die “erkende[n] [...] dat alle sociale krachten in de maatschappij zich vrijelijk moesten kunnen ontwikkelen”.⁵⁸

Opvallend was ook, dat wanneer gekeken wordt naar de theorie van de deliberatieve democratie, De Savornin Lohman zei niet op zoek te zijn naar de waarheid⁵⁹ (“laten wij die waarheid niet doen triomferen door regeringsmiddelen of staatsgeld”), maar naar een werkbare vorm van samenwerking: “laten zij allen die deze school willen, gelijk staan met degenen die haar niet willen”.⁶⁰

Hier werd door twee personen op gereageerd. De eerste, mr. C. Th. baron Van Lynden van Sandenburg (Minister van Buitenlandse Zaken) voelde zich aangevallen door De Savornin Lohman, omdat hij, als mede-antirevolutionair, nu uitgelokt werd doordat hij schijnbaar niet het antirevolutionaire standpunt had verdedigd bij het vormen van de Lager Onderwijswet.⁶¹ De tweede persoon die reageerde, de liberaal (en trouwe Kappeyniaan) A. Moens⁶², zei dat “de heer Lohman niet in woorden weet te brengen die allen bevredigen” en dat hij teleurgesteld was doordat De Savornin Lohman het wetsvoorstel “onwettig” had genoemd, alleen omdat een gedeelte van de bevolking en hun vertegenwoordigers ontevreden was over de wetgeving.⁶³

Op 25 november 1879 sprak De Savornin Lohman weer, tijdens de *Algemeene beraadslaging voor de Staatsbegrooting van het dienstjaar 1880*. Ook deze keer kwam het tot een aanvaring met Van Lynden van Sandenburg, maar deze keer zocht De Savornin Lohman deze zelf op, door Van Lynden te confronteren met een uitspraak die hij tien jaar geleden had gedaan in het parlement. Het citaat zelf is niet van belang en via een ingewikkelde vergelijking tussen de handelingen van de Bijbelse Mozes en de minister van Buitenlandse Zaken Van Lynden, maakte De Savornin Lohman hem het verwijt dat hij zijn (antirevolutionaire) achterban in de steek

⁵⁸ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 81.

⁵⁹ Zie pagina 13.

⁶⁰ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 81.

⁶¹ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 81.

⁶² Parlement – A. Moens, http://www.parlement.com/id/vg09ll3f8zzq/a_moens, geraadpleegd op 02-05-2017.

⁶³ *Handelingen II 1879/1880* – 24 september 1879, p. 83.

had gelaten.⁶⁴ Vervolgens (zie ook pagina 6) hield De Savornin Lohman een betoog tegen het wegstemmen van begrotingsvoorstellen. Tijdens dit betoog riep hij de Kamerleden op om te herinneren “dat wij niet [...] den volkswil, maar wel de volksbelangen [vertegenwoordigen]”.⁶⁵ Als voorbeeld gaf hij dan de Antirevolutionaire Partij, die nog nooit regeringsmacht had, maar wel succesvol was in het vormen en vasthouden van een partij. De regering zou rekening moeten houden met dat grote volksdeel en “óf aftreedt óf zelf zult moeten erkennen dat het niet langer aangaat te gouverneren tegen den geest der natie”.⁶⁶ Dit laatste was weer een verwijzing naar de Lager Onderwijswet, waarbij De Savornin Lohman nogmaals benadrukte dat er bij zijn partij geen “alleenheersching [verlangd werd]” en dat de regering en de andere partijen in het parlement (de liberalen) alleen de band met het volk zouden kunnen herstellen als zij zich weer “homogeen gevoelen” met de partijen in het land.⁶⁷

Twee dagen later, tijdens de voorzetting van de Algemeene beraadslaging werd hier door minister Van Lynden van Sandenburg op gereageerd. De reactie was gematigd positief, waarbij De Savornin Lohman werd bedankt dat hij “een open oog [had] voor de werkelijkheid”.⁶⁸

De argumentatie van De Savornin Lohman uit zijn eerste jaar in de Tweede Kamer werd gekenmerkt door het zoeken naar een samenwerking met de liberale kant van het parlement, het politiseren van de confessionele kant van de schoolstrijd en toch ook een zekere nijdigheid. Deze nijdigheid zorgde voor een soms wat onhandige manier van formuleren met als gevolg dat regelmatig niet inhoudelijk werd gereageerd op De Savornin Lohman, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de minister van Buitenlandse Zaken, Van Lynden van Sandenburg. De pogingen van De Savornin Lohman werden vooral gekenmerkt doordat hij steeds benoemde dat de antirevolutionaire partij zaken anders aan zouden pakken dan de liberalen dat deden om daarmee misschien de liberalen aan het denken te zetten. Zo leek het echter

⁶⁴ *Handelingen II 1879/1880* – 25 november 1879, p. 306.

⁶⁵ *Handelingen II 1879/1880* – 25 november 1879, p. 307.

⁶⁶ *Handelingen II 1879/1880* – 25 november 1879, p. 308.

⁶⁷ *Handelingen II 1879/1880* – 25 november 1879, p. 309.

⁶⁸ *Handelingen II 1879/1880* – 25 november 1879, p. 346.

niet te werken, omdat er nog maar weinig echt debat op gang kwam over de schoolstrijd.

1880 Weinig toenaderingspogingen, geen resultaat

In zijn toespraak op de tweede Jaarvergadering der Unie sprak De Savornin Lohman vooral over de gehouden en toekomstige collectes en het belang van geld binnen de organisatie en voor de christelijke scholen. Onvermijdelijk was dat weer gesproken zou worden over de tegenstanders en opvallend daarbij was dat de boodschap van De Savornin Lohman nu heel anders was dan in het voorgaande jaar tijdens de Jaarvergadering, maar ook heel anders dan het beeld dat hij in het voorgaande jaar in de Tweede Kamer had geschetst. Waar De Savornin Lohman in het parlement vooral probeerde het debat op te zoeken in de vorm van een uitwisseling van argumenten en de nadruk legde op samenwerking tussen de verschillende stromingen in het parlement en wetgeving die voor iedere groep in de samenleving aanvaardbaar was, zei hij hier: “Wij willen met hen niet als met ons gelijken onderhandelen”.⁶⁹

In het debat over de mogelijkheid voor gemeenten om een burgemeester te kiezen, maakte De Savornin Lohman een verwijzing naar de wens van een groot gedeelte van de bevolking om een vrije school te hebben.⁷⁰ Dit wetsvoorstel, op de agenda gezet door de liberaal en “allemandsvriend”⁷¹ J.J. van Kerkwijk, moest volgens De Savornin Lohman kunnen rekenen op de steun van de antirevolutionaire Kamerclub, omdat hij via de invloed van gekozen burgemeesters in de “kleine kringen, welke gemeenten genoemd worden” zou kunnen zorgen voor meer antirevolutionaire invloed in de plaatselijke politiek.⁷²

Bij een debat over de *Instelling eener postspaarbank*, toonde De Savornin Lohman zijn politieke stijl als die van een oud-liberaal regent: “Ik meen, dat de Staat op elk gebied bevoegd is te handelen; maar de vraag is,

⁶⁹ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel* (Kampen 1987) 41.

⁷⁰ *Handelingen II 1879/1880* – 17 maart 1880, p. 796.

⁷¹ Parlement – J.J. van Kerkwijk, http://www.parlement.com/id/vg09II26jcaf/j_j_van_kerkwijk, geraadpleegd op 15-05-2017.

⁷² *Handelingen II 1879/1880* – 17 maart 1880, p. 797.

tot hoever hij op dat gebied bevoegd is. Mij dunkt alleen tot regeling van het regt, tot regeling van tegenstrijdige belangen, en voorts in alle gevallen waar eenheid van handelen een onmisbaar vereischte is”.⁷³ Een interessant citaat, waar veel informatie uit te halen is. Net als de huidige liberalen, vond De Savornin Lohman dus dat de staat wel het recht had om in te grijpen op alle terreinen van de samenleving, maar dat zij daarin niet te ver moest gaan. Met betrekking tot de schoolkwestie werd nu ook duidelijk waarom De Savornin Lohman in de debatten van 1879 herhaaldelijk zei dat de liberalen een politieke zaak van de schoolstrijd hadden gemaakt. Voor De Savornin Lohman had het onderwijs geregeld kunnen worden binnen de maatschappij en had de regering zich alleen hoeven in te zetten voor gelijke financiering. Doordat de regering echter voor koos om een in zijn ogen ongelijke situatie te creëren, doordat de regering invloed uitoefende in een mate waar zij volgens De Savornin Lohman niet toe bevoegd was, werd de situatie politiek en kwam de “eenheid van handelen” in het geding.

In het tweede jaar van De Savornin Lohman in de Kamer viel op dat hij minder gericht leek te zijn op het vinden van de *common ground* met zijn liberale tegenstanders. Waar hij in zijn eerste jaar als Kamerlid nog geregeld toenadering zocht door zijn argumenten op een bepaalde manier te presenteren, deed hij dat dit jaar eigenlijk niet. Wat dat betreft sloot zijn openingstoespraak voor de Unie goed aan op zijn gedrag in de Kamer: “Wij willen met hen niet als met ons gelijken onderhandelen”.⁷⁴ En zo geschiedde, alleen niet in het voordeel van De Savornin Lohman.

1881 Algemene goodwill

Tijdens de derde Jaarvergadering van de Unie sprak De Savornin Lohman in de eerste plaats weer over de collectes en over de rol van de Bijbel binnen de Unie en binnen de scholen. Daarna vergeleek hij de Unie met de staat: “In een goed ingerichten Staat, - niet in den onzen, waar te veel gecentraliseerd wordt, - zorgt de Regeering dat aller behoeften kunnen worden bevredigd. De wijze waarop die bevrediging geschieden moet, laat zij door de

⁷³ *Handelingen II 1879/1880* – 14 april 1880, p. 897-898.

⁷⁴ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel* (Kampen 1987) 41.

belanghebbenden bepalen.”⁷⁵ Deze uitspraak kwam overeen met wat De Savornin Lohman ook beloofde in zijn eerste toespraak voor de Unie en met wat hij betoogde in zijn eerste jaar in de Tweede Kamer: samenwerking met de regering en de verschillende partijen in het parlement om de verdeeldheid in de samenleving tegen te gaan.

Tijdens een debat over een aantal moties omtrent een rentewet op 16 maart 1881 toonde De Savornin Lohman alweer dat hij meer gericht was op samenwerking, door te zeggen dat “Wij zouden het sterk veroordeelen in de tegenpartij [...] indien deze eene belastingwet aannamen, enkel om onze grieven te kunnen laten voortduren. Maar om dezelfde reden mogen wij niet eene belastingwet verwerpen [...] alleen omdat wij ons door zekere wetten [...] gegriefd achten”.⁷⁶ De Savornin Lohman leek hier weer te handelen in lijn met wat hij eerder over de begrotingsvoorstellen van de regering had gezegd: wegstemmen om het wegstemmen is geen positieve zaak, alleen als er werkelijk iets niet klopte met de rechtvaardigheid mocht men in verzet komen tegen een wet. Het interessante aan deze situatie was dat De Savornin Lohman door vóór de nieuwe belastingwet te stemmen in principe weer bezig was met het vinden van de *common ground* tussen zijn partij en de liberale overzijde in de Tweede Kamer, omdat hij bij een negatieve stem de liberalen tegen zich in het harnas zou jagen.

Tijdens het debat over de staatsbegroting voor het dienstjaar 1882 op 26 september, ging De Savornin Lohman een zogenaamd “metadebat” aan, waarin hij lijnrecht tegenover zijn eerdergenoemde mening over de Tweede Kamer als *debating-club* stond. Binnen het debat over de staatsbegroting was een korter debat over het verlenen van het interpellatierecht aan het conservatief-katholieke Kamerlid Heydenrijck. De Savornin Lohman betoogde dat hij het zeer onnodig vond om iedere keer dat iemand wilde interpellieren een debat te houden over de vraag of dit wel toegestaan was, maar dan nu niet om de reden dat de Tweede Kamer geen *debating-club* was. Hij zag de Tweede Kamer hier als het orgaan dat het volk in staat stelde om op een wettige manier haar wensen onder de aandacht van de Kroon te brengen (in tegenstelling tot onwettige manieren, als bijvoorbeeld protesten).

⁷⁵ Ibidem 46.

⁷⁶ *Handelingen II 1880/1881* – 16 maart 1881, p. 994.

Het verschil tussen een *debating-club* en de Tweede Kamer was dat er in de eerste een zekere vrijblijvendheid gold voor de leden, terwijl dat in de Kamer zeker niet het geval was. De Savornin Lohman vond het daarom vreemd dat een interpellatie mogelijk niet toegelaten zou worden. “Indien een Kamerlid van oordeel is, dat eene zekere vraag van genoegzaam belang is om die ten aanhoore van geheel de natie te brengen onder de aandacht van de Regering, dan zijn mijns inziens de overige Kamerleden – al laat het Reglement ook toe om anders te handelen – zedelijk verplicht om eene zoodanige vraag aan de Regering te laten doen.”⁷⁷ De Savornin Lohman gaf aan bang te zijn dat het weigeren van een interpellatie door de meerderheid in de Kamer gebruikt zou gaan worden om (bijvoorbeeld confessionele) minderheden in het land te onderdrukken, doordat zij dan niet meer in staat zouden zijn om op wettige wijze hun grieven te uiten.⁷⁸ De belangrijkste reden voor De Savornin Lohman om te stemmen voor de interpellatie van de oud-liberaal Heydenrijck (afgezien van misschien simpelweg de regering dwarsbomen) was niet omdat “dit punt zoo belangrijk is, - ik laat dit geheel in het midden - maar alleen omdat de vraag gedaan wordt door een vertegenwoordiger der Nederlandsche natie”.⁷⁹ Hier was De Savornin Lohman weer bezig zoals in zijn eerste jaar in de Kamer: op zoek naar gelijkheid, ongeacht de partij of het standpunt van de ander.

Ongeveer een maand later zette De Savornin Lohman dit standpunt kracht bij door te stemmen vóór de begroting van Nederlands-Indië, hoewel hij te kennen gaf dat dit niet automatisch betekende dat hij het beleid van de regering steunde.⁸⁰

Op 1 december 1881 vond een min of meer spontaan debat plaats over de vraag of de weinig opvallende minister van Binnenlandsche Zaken, jhr. mr. Willem Six, “hoe eerder hoe liever van de groene tafel heenging”.⁸¹ Hoewel De Savornin Lohman het eens was met het vraagstuk, aan de orde gebracht door het katholieke Kamerlid Schaepman, ging het hem tijdens zijn betoog meer over de vraag hoe dit (en ook andere politieke zaken) vanuit de

⁷⁷ *Handelingen II 1881/1882* – 26 september 1881, p. 39.

⁷⁸ *Handelingen II 1881/1882* – 26 september 1881, p. 40.

⁷⁹ *Handelingen II 1881/1882* – 26 september 1881, p. 40.

⁸⁰ *Handelingen II 1881/1882* – 24 november 1881, p. 298.

⁸¹ *Handelingen II 1881/1882* – 01 december 1881, p. 377.

Kamer aan de regering gepresenteerd moest worden. Los van het feit dat de Kamer bij meerderheid het recht had om een minister weg te sturen en dat de minister dan de zedelijke verplichting had om ook inderdaad te vertrekken, ging het De Savornin Lohman vooral om de argumentatie van de Kamer. Het was niet voldoende dat ieder Kamerlid afzonderlijk een grief aan de regering zou presenteren; de Kamerleden moesten als geheel met een aantal argumenten komen. Om dit te illustreren presenteerde De Savornin Lohman een aantal momenten waarop eenheid van handelen de Kamer beter had kunnen dienen dan de onderlinge verscheidenheid.⁸²

Hoewel De Savornin Lohman zei niet te twijfelen aan de individuele geestelijke vermogens van de Kamerleden, vond hij dat ze te weinig als een politiek orgaan optraden, doordat het ze ontbrak aan “eene politieke leiding”. Weer kwam hij erop terug dat het een fout was dat de oppositie haar macht had verbonden aan het wegstemmen van begroting, enkel en alleen om een minister te dwarsbomen. Daarmee plaatste hij zich in een unieke situatie: “Niemand zal zich meer dan ik verheugen, wanneer de Minister van Binnenlandsche Zaken de regeringstafel verlaat”, maar toch zou De Savornin Lohman een stem uitbrengen vóór het begrotingsvoorstel van de minister.⁸³

Ondanks dat De Savornin Lohman dit jaar maar weinig toenaderingspogingen deed om bijvoorbeeld een debat uit te lokken over de schoolstrijd, probeerde hij wel toenadering te zoeken tot de liberalen in de Kamer, ten koste van minister Six. Tegelijkertijd steunde hij Six echter wel weer door vóór een wetsontwerp van hem te stemmen. Door deze ogenschijnlijk tegenstrijdige acties probeerde hij aan de Kamer te tonen dat ze meer als één geheel moesten opereren, wat uiteindelijk ten goede zou komen aan de confessionele oplossing voor de schoolstrijd.

1883 Het benoemen van verdeeldheid

Hoewel De Savornin Lohman en Abraham Kuyper niet altijd even goed met elkaar op konden schieten, maakte eerstgenoemde in zijn jaarlijkse toespraak voor de vergadering van de Unie ‘Een School met den Bijbel’, dankbaar gebruik van een door Kuyper ontwikkeld denkbeeld: “sovereiniteit

⁸² *Handelingen II 1881/1882* – 01 december 1881, p. 378.

⁸³ *Handelingen II 1881/1882* – 01 december 1881, p. 378.

in eigen kring”.⁸⁴ Deze *souvereiniteit* moest tegenwicht bieden aan de soevereiniteit van de staat, die volgens Kuyper te snel verabsoluteerd kon worden. Kuyper zag de zogenaamde “levenskringen” “in de natuur, in het persoonlijke, huiselijke, wetenschappelijke, maatschappelijke en kerkelijke leven, die aan een eigen levenswet gehoorzamen en allen staan onder eigen overhoogheid”.⁸⁵ De staatssoevereiniteit stond volgens Kuyper hoog boven al deze kringen, maar binnen die kringen gold zij niet, omdat het gezag daar vanuit God kwam en het gezag van de staat daar erkend werd, maar niet verleend werd. Voor De Savornin Lohman in zijn toespraak betekende dit dat iedereen met elkaar moest samenwerken: “er moet geen bekrompen afzondering en een angstvallig van verre blijven wezen, neen, maar allen gezamenlijk moeten de hand aan den ploeg slaan”.⁸⁶ Opvallend was dat deze oproep tot samenwerking kwam nadat in het eerste deel van de toespraak was gezegd dat Jan van Nassau persoonlijk het oneens zou zijn met hoe de liberalen nu bezig waren.

Tijdens de *behandelingen van het ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede* werd De Savornin Lohman, en ook de katholieke Schaepman als stennismakers gezien binnen de Kamer, omdat zij per se een aantal zaken wilden bespreken in het antwoord van de Tweede Kamer op de Troonrede. Deze redenen waren onder andere de Atjeh-oorlog, de beschikbare monetaire middelen van de Kamer en “dien grooten burgeroorlog [...] ten behoeve der liberale partij”, waarmee De Savornin Lohman natuurlijk de schoolstrijd bedoelde.⁸⁷ De Savornin Lohman gaf toe dat, wanneer hij niet zou spreken om deze punten onder de aandacht van de Kamer, de regering en de Kroon te brengen, het antwoord op de Troonrede misschien gestroomlijnder zou zijn, met “alleen de cijfers blijven erin”. Dit zou misschien overeenkomen met wat hij in het afgelopen jaar tijdens het *ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede* en de besprekingen omtrent de staatsbegrotingen had gedaan, maar nu zei hij dat “door zoo te handelen

⁸⁴ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel* (Kampen 1987) 54.

⁸⁵ Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1980). (Rede uitgesproken door A. Kuyper op 20 oktober 1880 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.)

⁸⁶ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel* (Kampen 1987) 54.

⁸⁷ *Handelingen II 1883/1884 – 25 september 1883*, p. 64.

zinken wij tot het peil van wettenmakers; houden wij op de ware vertegenwoordigers te zijn van de belangen der natie”.⁸⁸ Met deze uitspraak probeerde De Savornin Lohman meerdere punten te maken. Ten eerste wilde hij aantonen dat de liberale groepen in de Kamer niet aan het handelen waren zoals zij zouden moeten doen als Kamerleden. Niet alleen lieten zij hun achterban in de steek door het antwoord op de Troonrede vooral cijfermatig te laten, ook bemoeilijkten zij, ten tweede, het functioneren van alle Kamerleden als geheel. Tenslotte waren er ook groepen in de Kamer, zoals de antirevolutionairen, die wel een aantal zaken te vermelden hadden als antwoord op de Troonrede. De Savornin Lohman bekrachtigde dit laatste aspect door uit te spreken dat “Mijne Heeren, ik mijnerzijds doe niet aan eene politiek boven partijverdeeldheid; aan eene neutrale politiek.”⁸⁹ Deze laatste uitspraak was opvallend, omdat De Savornin Lohman altijd voor politiek boven partijverdeeldheid was geweest, omdat alleen door samenwerking alle maatschappelijke problemen opgelost konden worden. Tegelijkertijd waren de woorden “neutrale politiek” ook een ironische verwijzing naar de schoolstrijd: de scholen van de liberalen waren zogenaamde “neutrale” scholen, terwijl de neutraliteit van het liberaal onderwijs in de ogen van De Savornin Lohman voor een hoop ongelijkheid, zelfs voor een burgeroorlog, in de samenleving had gezorgd.

In 1883 benoemde De Savornin Lohman eerder punten waarop er verdeeldheid was in de Kamer en in het land, dan dat hij actief naar de *common ground* zocht. Toch benoemde hij wel, net als in 1881, dat de Kamer als een geheel samen moest werken; toenaderingspogingen hoefden tenslotte niet altijd vanuit dezelfde hoek te komen.

1884 Onderwaardering

In de periode van begin 1884 tot twintig maart van dat jaar, sprak De Savornin Lohman vooral over zaken omtrent het recht, waarbij zijn mening door vriend en “vijand” gewaardeerd werd. Op de twintigste maart sprak De Savornin Lohman echter weer op een manier die, net als de uitspraak over het gebruiken van geweld tegen de liberalen, op een aantal manieren kon

⁸⁸ *Handelingen II 1883/1884* – 25 september 1883, p. 64.

⁸⁹ *Handelingen II 1883/1884* – 25 september 1883, p. 65.

worden opgevat, maar die vrijwel zeker gericht was op het onheus bejegenen van zijn liberale tegenstanders in de Kamer. Het debat ging over de vraag wanneer het mogelijk was om voorstellen tot Grondwetsherziening te doen. Volgens De Savornin Lohman was dit helemaal niet mogelijk: “zolang de Kamer niet is samengesteld uit partijen die weten wat zij willen, kan van die herziening geen sprake zijn. Maar zolang de schoolquaestie blijkt gelijk zij thans is, zal de Kamer niet behoorlijk kunnen worden samengesteld”.⁹⁰ De Kamervoorzitter schudde hierop zijn hoofd, iets wat De Savornin Lohman niet ontging, maar wat hij opvatte als een uitnodiging om verder te spreken: “Gij, heeren van de overzijde, zijt het onderling oneens over vele punten van regeeringsbeleid, en zoo ook wij. Daarentegen zijt gij het wel eens omtrent de schoolquaestie en zoo ook wij. De partijen in de Kamer zijn het dus onderling eens omtrent de zaken die niet in het debat worden gebracht [de schoolkwestie], maar tevens onderling oneens omtrent die waarover wij hier wel spreken [de grondwetsherziening]”.⁹¹

De bedoeling achter deze bijdrage aan het debat van De Savornin Lohman was gericht op het focussen van de aandacht van de Kamer: het had tenslotte geen zin om over iets te spreken namens de partijen, als sprake is van verdeeldheid in de eigen gelederen. Met andere woorden: de liberalen waren nutteloos bezig met zoeken naar mogelijkheden om de grondwet te herzien, terwijl de antirevolutionairen in het belang der natie handelden door de aandacht van de Kamer te richten op de schoolstrijd. Dit laatste onderwerp zou namelijk wel een zinvolle discussie kunnen voortbrengen. De Kamer mocht hier dan over verdeeld zijn, maar de grote partijen binnen de kamer, de liberalen en de antirevolutionairen niet. Die verdeeldheid was er volgens De Savornin Lohman een die opgelost kon worden door middel van het debat. Doordat dit debat niet plaatsvond stond “het feit [...] vast dat wij niet vertegenwoordigen het Nederlandsche volk en daarom moet er, zullen de wetten in overeenstemming zijn met den geest der natie, vóór alles eene andere Kamer zijn”.⁹²

⁹⁰ *Handelingen II 1883/1884* – 20 maart 1884, p. 1073.

⁹¹ *Handelingen II 1883/1884* – 20 maart 1884, p. 1073.

⁹² *Handelingen II 1883/1884* – 20 maart 1884, p. 1074.

Ook dit jaar benoemde De Savornin Lohman in de Kamer dat hij het vreemd vond dat er niet over zaken werd gesproken die het debatteren waard waren en waar in de eerste plaats een debat bij mogelijk was. Dit werd niet altijd gewaardeerd, mede doordat de uitspraken noodgedwongen werden gedaan tijdens een debat over een ander onderwerp, maar naar alle waarschijnlijkheid begon men De Savornin Lohman en zijn constante aandringen op de schoolkwestie een beetje zat te worden.

1885 *Common ground* door concessies

In 1885 kwam De Savornin Lohman ook met een nieuwe tactiek: waar hij eerst zocht naar de *common ground* met de liberalen, door zijn argumenten te vervormen, creëerde hij die overeenkomst nu direct door concessies te doen, hoeveel die ook mochten betekenen als ze gedaan werden bij monde van een minderheid in de Kamer. Door niet tegen een voorstel van de heer minister van Binnenlandsche Zaken Heemskerk te stemmen en ook geen amendementen aan te voeren op zijn voorstel om veel geld uit te geven aan een archeologisch instituut voor de Universiteit van Leiden, terwijl algemeen bekend was dat bijvoorbeeld de universiteiten van Utrecht en Groningen beter uitgerust waren voor een uitbreiding op die schaal. Het resultaat van deze pseudo-concessie van De Savornin Lohman was dat minister Heemskerk zelf het geraamde bedrag verminderde, als handreiking naar de antirevolutionairen in de Kamer.⁹³

Ondertussen viel op dat de amendementen van De Savornin Lohman vaak nog werden verworpen, maar dat het aantal stemmen in 1885 over het algemeen steeds maar één stem verschilde. Al met al was 1885 een gematigd positief politiek jaar voor De Savornin Lohman, waarin hij nieuwe tactieken toepaste in de politiek en mede daardoor in de Tweede Kamer steeds meer invloed leek te verwerven, zowel bij partijgenoten als bij de “heeren van de overzijde”.

⁹³ *Handelingen II 1884/1885 – 09 maart 1885, p. 468-469.*

1886 (Te) hoog van de toren blazen

De Savornin Lohman opende dit jaar, na het voorgaande jaar niet gesproken te hebben op de Jaarvergadering der Unie, zijn toespraak met een uitgebreide samenvatting van de gebeurtenissen van de afgelopen twee jaar. De strijd om de wijziging van artikel 194 uit de Grondwet en de Doleantie hadden grote indruk gemaakt op het antirevolutionaire volk. De Savornin Lohman constateerde echter dat de Unie “van den strijd over de Grondwetwijziging niets heeft te lijden gehad”.⁹⁴ Voor de Unie en voor de antirevolutionairen was deze poging tot wijziging belangrijk, omdat het de antirevolutionaire politici dwong om hun grieven (en de oplossingen ervoor) te formuleren. Ook maakte hij weer een opmerking over de rol van de Unie in de politiek: “Het kan niet genoeg herhaald worden, dat de Unie geen politieke bedoelingen heeft; maar zoolang de politiek zich met de school bemoeit, moet ook de school zich wel met de politiek inlaten.”⁹⁵ Overigens vond De Savornin Lohman wel dat dit met een zekere rust moest gebeuren, omdat “de anti-revolutionaire Kamerclub in dezen soms te hard op het bazuin blies. Zoolang men nog geen Regeeringsverantwoordelijkheid kan dragen, moet men niet al te hoog van de toren blazen”.⁹⁶

Op 1 april van dat jaar, bij de voortzetting van het debat omtrent de mogelijke grondwetwijzigingen, bezigde De Savornin Lohman weer zijn oudere tactiek; hij probeerde de onderlinge samenwerking in de Kamer weer te bevorderen: “elkeen die gevaar heeft van te worden onderdrukt, tenzij hij onder of achter het kiezersvolk staat, heeft recht op erkenning en steun. Alle partijen moeten bevredigd worden zoo het kan. De wet, ook niet de Grondwet, moet niet alleen een zeer groot deel van het volk, [...] maar zijn moet de geheele natie bevredigen”.⁹⁷ Toch, slechts negen dagen later, bracht De Savornin Lohman ten uitvoering waarmee hij eerder gedreigd had: het wegstemmen van alle amendementen en voorstellen van liberale en regeringszijde, omdat de regering niet wilde erkennen dat de antirevolutionairen een probleem hadden om voor te strijden. Minister

⁹⁴ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 59-60.

⁹⁵ Ibidem 60.

⁹⁶ Diepenhorst, P.A., *Onze strijd in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1927) II, 422.

⁹⁷ *Handelingen II 1885/1886 – 01 april 1886*, p. 1398.

Heemskerk reageerde hier vrij laconiek op door te zeggen dat hij het jammer vond dat de toenaderingspogingen zouden eindigen, vooral omdat “[hij] nog niets [had] vernomen dat het karakter van eene toenadering zou hebben”.⁹⁸ De Savornin Lohman bracht dit voornemen in de praktijk door, in ieder geval in de debatten die daarop volgden, moties in te brengen om voor de liberalen belangrijke wetsontwerpen van de agenda af te halen of ze in ieder geval steeds weer uit te stellen. Hoewel deze moties weggestemd werden, namen ze toch kostbare tijd in beslag en, misschien belangrijker voor De Savornin Lohman, raakten de liberalen in de Kamer er simpelweg door geïrriteerd.⁹⁹ Met effect, want in april 1886 diende kabinet-Heemskerk zijn ontslag in, omdat het niet meer mogelijk was om de wijzigingen van de Grondwet door te voeren.¹⁰⁰

Half juli herstelde deze situatie zich weer, doordat De Savornin Lohman toen verklaarde altijd loyaal te hebben meegewerkt met elke regering, maar dat men, zoals gebruikelijk, “dat elke stem die ik voortaan zal uitbrengen, al mocht ze feitelijk ten bate komen van dit Ministerie, nooit door iemand behoort te worden opgevat als eenigermate een votum van vertrouwen te zijn”.¹⁰¹

1886 was een indrukwekkend jaar, waarin De Savornin Lohman aantoonde dat hij ook op andere manieren actief kon zijn in de politiek en niet alleen door te zoeken naar mogelijkheden tot samenwerking. Opvallend was ook dat hij aangaf dat men niet te hoog van de toren moest blazen als men niet in staat was regeringsverantwoordelijkheid te dragen, maar dat hij vervolgens wel probeerde het kabinet te laten vallen.

1887 Toenadering met tegenzin

De Savornin Lohman opende deze negende Jaarvergadering der Unie met een verhandeling over de strijd die plaatsvond. Nu was er niet alleen maar sprake van de “strijd met de loochenaars van den Zone Gods”, waar de

⁹⁸ *Handelingen II 1885/1886* – 09 april 1886, p. 1524.

⁹⁹ *Handelingen II 1885/1886* – 14 april 1886, p. 1568-1569.

¹⁰⁰ Parlement – Kabinet-Heemskerk Azn. (1883-1888), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsf/kabinet_heemskerk_azn_1883_1888, geraadpleegd op 29-05-2017.

¹⁰¹ *Handelingen II 1886* – 21 juli 1886, p. 24.

antirevolutionairen “verdrukking en moeielijkheid” ondervonden. Nee, er was ook een strijd tussen christenbroeders onderling gaande: de Doleantie.¹⁰² Dit had De Savornin Lohman diep geraakt en hij had dan ook zijn voorzitterschap van de Unie per direct opgegeven, omdat hij niet de indruk wilde wekken partijdig te zijn. Na enige overtuiging stelde hij zich toch weer verkiesbaar voor het voorzitterschap en werd hij unaniem herkozen. Het grootste gedeelte van zijn toespraak voor de Unie besteedde hij dan ook aan het benadrukken van de neutraliteit van zowel de Unie als haar voorzitter. Toch maakte hij, aan het einde van zijn toespraak, ook nog een verwijzing naar de strijd in het parlement. Deze strijd leek voorspoediger te verlopen dan de Doleantie: “Velen, die ons vroeger fel bestreden zijn onze warmste vrienden geworden. Op vele plaatsen zijn onenigheden weggeruimd en is samenwerking verkregen; de Unie betoogt niet alleen protest tegen de Openbare scholen; niet alleen uitbreiding van de Christelijke scholen met den Bijbel, maar ook harmonische samenwerking. Wat de Staat met zijn door dwang gevulde schatkist doet voor allen, dat doet ook de Unie voor allen.”¹⁰³

De tweede keer dat De Savornin Lohman in 1887 sprak in de Kamer, was op 15 februari, waarin hij een betoog van aanzienlijke lengte hield over waarom het vorige jaar de grondwetsherziening niet was doorgegaan, over waarom dit de schuld van de liberalen was, en over hoe het geloof het in Nederland altijd leek te verliezen van “het intellect”, een term die hij gebruikte als geuzennaam voor de liberalen.¹⁰⁴ Hoewel de boodschap van De Savornin Lohman duidelijk was, dat de antirevolutionairen ontevreden waren over de liberalen, was het betreft toenaderingspogingen geen goed begin van het jaar. Desondanks hield De Savornin Lohman zich tijdens de vele beraadslagingen over wijzigingen in de artikelen van de Grondwet wel aan wat hij aan het einde van het vorige jaar gezegd had: dat hij mee zou werken aan het werk van de regering, maar dat dit niet mocht worden opgevat als een “votum van vertrouwen”. Hierdoor vonden soms felle debatten plaats, maar uiteindelijk ging hij dan wel mee in de door de regering uitgestippelde weg. Dit benadrukte hij door aan te geven dat men door oppositie te voeren

¹⁰² Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 62.

¹⁰³ Ibidem 65.

¹⁰⁴ *Handelingen II 1886/1887 – 15 februari 1887*, p. 810-815.

goed in staat was om de regering aan zich te onderwerpen (zoals hij ook het vorige jaar bewezen had), maar dat men dan in het geval van een crisis de regering de schuld gaf, terwijl de eigenlijke oorzaak van de crisis vaak bij de Kamerleden in de oppositie lag. De Savornin Lohman wilde daarom “op de meerderheid eene grootere verantwoordelijkheid leggen. Het is volstrekt niet te doen om die meerderheid grootere macht te geven, maar alleen om haar grootere verantwoordelijkheid te doen dragen”.¹⁰⁵ De Savornin Lohman bereikte hiermee dat de regering en zijn liberale tegenstanders zich verzekerd voelden van de steun van antirevolutionaire kant, maar dat zij tegelijkertijd beseften dat daar ook de verantwoordelijkheid bij hoorde om zich ook in te zetten voor de groepen uit de samenleving die door andere partijen in de Kamer vertegenwoordigd werden.

1888 Omgekeerde rollen in de Kamer

Om tien uur opende De Savornin Lohman de tiende Jaarvergadering der Unie, ongeveer tien jaar nadat werd besloten om een organisatie op te richten als protest tegen de Lager Onderwijswet uit 1878. De Savornin Lohman opende zijn betoog met een korte samenvatting van hoe de kosten van het openbaar onderwijs ieder jaar exponentieel stegen. Wat verder in zijn toespraak beschreef hij hoe hij graag een overwinning op de liberale partij zag: “Wellicht staan wij aan den vooravond van eene overwinning, deze n.l. dat door den wetgever erkend zal worden, dat onze bijzondere Scholen evengood recht hebben op de Staatskassen, als de openbare. Dit zou op zich zelf inderdaad eene gebeurtenis van beteekenis zijn, omdat zij niet enkel door overmacht, maar ook door overtuiging van den tegenstander in het leven trad.”¹⁰⁶ Omdat deze vergadering op achttien oktober 1888 plaatsvond, beschikte De Savornin Lohman hier al over kennis, waartoe hij nog geen toegang had aan het begin van 1888. Toch is al zichtbaar dat hij, zelfs bij een overwinning als deze, vol heeft gehouden met betrekking tot het zoeken naar overeenkomsten met de liberalen. Hij wilde dus niet, zoals met de Lager Onderwijswet van 1878 was gebeurd, dat de meerderheid van het parlement

¹⁰⁵ *Handelingen II 1886/1887 – 22 april 1887*, p. 1397.

¹⁰⁶ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 69.

haar wil aan de minderheid zou dicteren. In plaats daarvan wilde hij door middel van samenwerking met de liberale minderheid een wet ontwerpen die de goedkeuring van alle partijen zou dragen, zodat zich geen nieuwe schoolstrijd vanuit de liberalen zou ontwikkelen.

1888 was maar een kort jaar voor de parlementariërs. Het grootste gedeelte van het jaar werd in beslag genomen door de verkiezingen. Het nieuwe kabinet (kabinet-Mackay) werd op 21 april 1888 beëdigd door koning Willem III. Speciaal aan dit kabinet was dat het een zogenaamd coalitiekabinet was, de eerste in zijn soort en dat het vrijwel geheel bestond uit antirevolutionairen en katholieken. Uiteindelijk zou, door een aantal mutaties, mr. Aënaes baron Mackay zijn plaats opgeven om minister van Koloniën te worden, waarna jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman zijn plaats als minister van Binnenlandse Zaken innam en dus voorzitter van de ministerraad werd.¹⁰⁷ Binnen de Kamer leek de onrust grotendeels verdwenen en leken de liberalen, nu zij oppositie moesten voeren, juist meer open te staan voor ideeën van antirevolutionaire zijde. In de eerste paar debatten waar De Savornin Lohman aan deelnam werd minder hevig dan in voorgaande jaren gereageerd op zijn voorstellen.¹⁰⁸ De debatten in de Tweede kamer van juli 1888 gingen verder allemaal over een wijziging van het aan de Nederlandsche Bank verleende octrooi en verliepen gemoedelijk.

Ook nu zijn partij de aan de groene tafel zat, stuurde De Savornin Lohman nog nadrukkelijk aan op samenwerking tussen de partijen: “De quaestie is niet of wij tegen elkander zijn, maar of het wenschelijk en natuurlijk is dat in deze Kamer van honderd, waarvan een vierde behoort tot de Roomsche en een vierde tot de Protestantsche antirevolutionairen, één dier beide fractiën eenvoudig worde geëlimineerd. Is het wenschelijk aan eene derde partij de gelegenheid te geven telkens te beslissen?”¹⁰⁹ Deze opmerking, gemaakt tijdens een debat waarin De Savornin Lohman en Schaepman een voorstel hadden gedaan om het Reglement van Orde te

¹⁰⁷ Parlement – Kabinet-Mackay (1888-1891), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsj/kabinet_mackay_1888_1891, geraadpleegd op 01-06-2017.

¹⁰⁸ Zie bijvoorbeeld *Handelingen II* 1888 – 10 juli 1888, p. 41-46. En: *Handelingen II* 1888 – 20 juli 1888, p. 125, 130-133.

¹⁰⁹ *Handelingen II* 1888/1889 – 25 september 1888, p. 58.

herzien, leek niet gericht te zijn op samenwerking en was dit in principe ook niet. Het werkelijke doel van de opmerking was om de liberale Kamerleden waartegen hij sprak aan het denken te zetten, omdat zij in al hun jaren van regeren wel steeds de antirevolutionaire fractie buitenspel hadden gezet als het aankwam op wetgeving. De Savornin Lohman vond dat er niet moest worden gedaan aan “struisvogelpolitiek” door te doen alsof er geen partijen waren in de Kamer. Het voorstel van De Savornin Lohman en Schaepman was er dan ook op gericht om alle partijen in de Kamer te betrekken bij het werk van de Kamer: “Wij verlangen commissiën die wedergeven wat in de Kamer omgaat”.¹¹⁰ Door de liberalen werd hier met de nodige scepsis op gereageerd (misschien uit eigen ervaring naar de antirevolutionairen toe). “Wanneer de meerderheid in zeer bewogen tijden nog zoo beleefd is van zich te houden aan een Reglement van Orde, dan is niets gemakkelijker voor die meerderheid, dan om eene wijziging in het Reglement te brengen om haar zin door te drijven,” aldus het katholieke Kamerlid Reekers, waarmee hij aantoonde dat de ideeën van regeringszijde niet door iedereen werden geloofd.¹¹¹

1888 was een jaar van omgekeerde verhoudingen in de Kamer, voor alle groeperingen in de Kamer was dit dan ook iets waaraan gewend moest worden. De Savornin Lohman ging door met het zoeken naar samenwerkingsmogelijkheden, zoals hij ook in voorgaande jaren en onder (voor zijn partij) mindere omstandigheden had gedaan. Tegelijkertijd kon hij het echter ook niet laten om aan de liberalen duidelijk te maken dat de macht der regering nu niet langer in hun handen was en dat zij zich tot op zekere hoogte hadden te schikken naar de nieuwe situatie.

1889 Samenwerking met de minderheid

De Savornin Lohman begon deze vergadering met een uitleg over waarom de datum van de bijeenkomst zoveel later was dan voorgaande jaren. Al snel ging hij over op het Wetsontwerp op het Lager Onderwijs, dat was aangenomen door de Tweede Kamer, maar nog door de Eerste Kamer geloodst moest worden. De Savornin Lohman vond dat de Unie zich niet in

¹¹⁰ *Handelingen II 1888/1889 – 25 september 1888, p. 58.*

¹¹¹ *Handelingen II 1888/1889 – 26 september 1888, p. 65.*

die discussie moest mengen (ook uit angst dat iets gezegd zou worden dat tegen de wet gebruikt kon worden), maar vooral omdat het woord nu aan de liberalen was: “In de Tweede Kamer heeft de Rechterzijde gesproken en zich van haar taak gekweten zoo goed en zoo kwaad als het ging, en toegegeven wat zij kon. De liberalen moesten ons werkelijk dankbaar zijn, doch hiervan is niets te bespeuren. Misschien zien wij dit later.”¹¹² Hoewel de laatste twee regels uit dit citaat misschien deden vermoeden dat De Savornin Lohman de trotse bezitter van ijdele hoop was, liet het eerste stuk een duidelijke waardering ten opzichte van de liberalen zien. De dankbaarheid die de liberalen moesten voelen voor “ons” (de antirevolutionairen) moest waarschijnlijk gericht zijn op het feit dat de liberalen zich mochten uitspreken over de wetten en dat zij daarbij serieus werden genomen, terwijl dit in de voorgaande jaren omgekeerd niet het geval was.

Tijdens een debat over *Bepalingen tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen* gaf De Savornin Lohman toe dat de gevaarlijke situaties gedeeltelijk bestonden door de “wettelijken toestand,” die nog stamde uit 1874 met het zogenaamde Kinderwetje van Van Houten. Een nog belangrijkere reden was volgens De Savornin Lohman echter dat geen van de partijen in de Kamer aansprakelijkheid claimde.¹¹³ In plaats van vervolgens de verantwoordelijkheid te claimen, zoals de Kamer misschien verwacht had, gaf hij de schuld aan de staatsbemoeienis met de kerk en samenleving, die door die bemoeienis niet in staat zouden zijn geweest het probleem zelf op te lossen. Bij verdere bespreking van het onderwerp beperkte De Savornin Lohman zich tot de technische kant van de wet.

Op 8 mei 1889 begon de Tweede Kamer, en daarmee ook De Savornin Lohman, aan de voorbereidingen voor de nieuw in te voeren onderwijswet, waarvan de aanneming misschien wel de culminatie van de tijd van De Savornin Lohman in de Tweede Kamer genoemd mocht worden. Belangrijk om op te merken was dat De Savornin Lohman in een voorgaand jaar gezegd had dat “Wij verlangen commissiën die wedergeven wat in de

¹¹² Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 73.

¹¹³ *Handelingen II 1888/1889 – 19 maart 1889*, p. 849.

Kamer omgaat”.¹¹⁴ Nog belangrijker was dat hij zichzelf en de Kamer daaraan nu ging houden. Hij gaf toe dat de mogelijkheid bestond om alleen maar parlementariërs van zijn eigen zijde te benoemen voor het commissiewerk en dat alles dan veel sneller geregeld zou zijn, “maar het is niet onze opvatting van Staatsrecht, eene geheele zijde der Kamer te elimineeren of dood te zwijgen. Wij meenen hier als Kamer te zitten, en niet als twee partijen, en dat daarom zooveel mogelijk de verschillende meeningen in de commissie moeten vertegenwoordigd worden”.¹¹⁵ De vooraanstaande liberaal mr. H.C. Verniers van der Loeff reageerde hierop dat hij niet geloofde dat dit een verstandige werkwijze was, vooral omdat hij bang was dat het commissiewerk hierdoor veel langer zou duren dan strikt noodzakelijk was. Hier werd niet van antirevolutionaire zijde op gereageerd.

Deel 2 Overtuigingskracht

1879 Eerste poging, weinig succes

Sprekend op vijf december, ontkende De Savornin Lohman dat de antirevolutionairen een “politieke quaestie” van de schoolstrijd hadden gemaakt, omdat het niet het doel was van de christenen in de samenleving om een politieke loopbaan te beginnen. Overigens leek het hier alsof De Savornin Lohman pas over “politiek” sprak wanneer het om iemand die een functie in de regering vervulde ging. Het debat in de Kamer zelf leek er dus niet onder te vallen.¹¹⁶ De Savornin Lohman toonde hier overigens ook weer de bereidheid tot bruggenbouwen, door te betogen dat, mocht de Antirevolutionaire Partij regeringsmacht hebben gehad en gesteund werd door een Kamermeerderheid, het uitvoeren van alleen hun eigen standpunt niet beter was geweest dan wat de liberalen nu hadden gedaan.¹¹⁷ Opmerkelijk was ook weer dat De Savornin Lohman zei dat “Wij zouden van de schoolquaestie gemaakt hebben eene politieke quaestie”, wat verder lijkt

¹¹⁴ *Handelingen II 1888/1889* – 25 september 1888, p. 58.

¹¹⁵ *Handelingen II 1888/1889* – 08 mei 1889, p. 1189.

¹¹⁶ *Handelingen II 1879/1880* – 05 december 1879, p. 448.

¹¹⁷ *Handelingen II 1879/1880* – 05 december 1879, p. 448.

te benadrukken dat hij een zaak alleen als “politiek” zag wanneer deze door de regering werd besproken.¹¹⁸

De Savornin Lohman presenteerde maar weinig religieuze argumenten, maar probeerde hier op drie verschillende manieren zijn argumenten te vervormen: als “geldquaestie”, dat het onderwijs sowieso “gedeeltelijk Staatszaak” was en ten derde gaf hij aan dat deze strijd om gelijkheid in het onderwijs ook een “gewetensquaestie”.¹¹⁹ Daarbij toonde hij wel begrip voor de kant van de liberalen, maar had hij de handelwijze toch liever anders gezien: “dat de liberalen zoo moeten handelen als zij doen; onder ééne voorwaarde, dat men ons wederlegge en afdoende wederlegge”.¹²⁰

De Savornin Lohman leek zich in het bovenstaande stuk te realiseren dat het presenteren van religieuze argumenten niet zinvol was tegenover de “neutrale” liberalen. De drie punten waarop hij wel argumenten kon presenteren waren goed gevonden, maar de nijdigheid waar De Savornin Lohman om bekend stond, nam het weer over tijdens een relaas over de kweekscholen. Tijdens dat relaas benoemde hij het “een staaltje van onuitstaanbare pedantie”, dat sommige studenten “als jongeling van 17 jaaren, meenen filosofhen te zijn” en te durfden beweren “niet te gelooven dat er een God was”.¹²¹ Niet alleen was deze anekdote van De Savornin Lohman niet te bewijzen, ook was het vanuit de andere Kamerleden onmogelijk om op een inhoudelijke wijze te reageren. Doordat deze anekdote aan het einde van het betoog van De Savornin Lohman zat, werd er dan in het geheel niet meer gereageerd op de toespraak.

De overtuigingspogingen van De Savornin Lohman in zijn eerste jaar in de Kamer waren weinig in aantal en ook het succes ervan was beperkt. De reden voor dit gebrek aan succes leek hem vooral te zitten in het feit dat het voor de liberalen simpelweg niet nodig was om een minderheidsstandpunt te accepteren, omdat ze een grote meerderheid vormden in het parlement en de zittende regering er een van liberale leest was.

¹¹⁸ *Handelingen II 1879/1880 – 05 december 1879*, p. 448.

¹¹⁹ *Handelingen II 1879/1880 – 05 december 1879*, p. 449.

¹²⁰ *Handelingen II 1879/1880 – 05 december 1879*, p. 450.

¹²¹ *Handelingen II 1879/1880 – 05 december 1879*, p. 450-451.

1880 Géén overtuiging

Op 1 maart 1880 sprak De Savornin Lohman weer in de Tweede Kamer over *Vereeniging der gemeenten Sluis, Heille en St. Anna ter Muiden*, met onmiddellijk een slukse verwijzing naar de schoolstrijd: “De Kamer zal wederom in de gelegenheid gesteld worden om te toonen, of zij al dan niet het regt laat gaan boven alle andere consideratien”.¹²² Heel opvallend was bij dit betoog, dat de anders zo weinig opvallende minister van Binnenlandsche Zaken Willem Six, hierop reageerde met “uwe argumenten zijn niet voldoende”.¹²³ Minister Six bedoelde hiermee dat een kleine opmerking over de schoolstrijd tijdens een debat over een ander onderwerp niet genoeg was om het regeringsstandpunt te veranderen. De Savornin Lohman reageerde hierop met zijn kenmerkende nijdigheid, maar misschien was dit wel gerechtvaardigd ten opzichte van een reactie als deze vanuit de regering.

Op 12 juli 1880 werd in de Tweede Kamer gedebatteerd over een verhoging van de staatsbegroting voor het lager onderwijs. Het duurde binnen het debat dan ook niet lang voordat De Savornin Lohman een aanzienlijk betoog hield. Hoewel dit betoog goed begon (er werd vooral gesproken over de kosten en de baten van de wet), leek De Savornin Lohman steeds nijziger te worden, zichtbaar door een aantal sarcastische en ironische opmerkingen aan het adres van de liberalen.¹²⁴ Hoewel hij zei dat hij zijn betoog “[meende] [...] gedaan te hebben in kalme bewoordingen, zonder iemand te kwetsen” ging hij in werkelijkheid vol op het orgel. Dit deed hij mede door de wrake Gods over de liberalen af te roepen, alhoewel in andere woorden: “Ik zou willen besluiten met een woord dat gesproken is door Hem, wiens naam niet genoemd mag worden in de openbare volksschool; een woord, dat ik in *deze* Kamer niet wil herhalen, maar dat op andere wijze is uitgedrukt door een Heidensch schrijver, toen hij deze woorden sprak: quos Jupiter perdere vult prius *dementat!*”¹²⁵ Ik heb

¹²² *Handelingen II 1879/1880* – 01 maart 1880, p. 730.

¹²³ *Handelingen II 1879/1880* – 01 maart 1880, p. 730. En: parlement - Jhr.Mr. W. Six, http://www.parlement.com/id/vg09ll8iyhym/w_six, geraagdpleegd op 15-05-2017.

¹²⁴ *Handelingen II 1879/1880* – 12 juli 1880, p. 1217-1218.

¹²⁵ Duport, J., *Homeri Gnomologia* (1660, p. 282) *Quem Jupiter vult perdere, dementat prius* (Degene die Jupiter in het verderf wil storten, ontnemt hij eerst hun zinnen). Het citaat komt waarschijnlijk van Euripides.

gezegd.”¹²⁶ Deze formulering en de hoeveelheid emotie erachter wist De Savornin Lohman niet meer te overtreffen tijdens de in dat jaar volgende debatten over de staatsbegroting voor het lager onderwijs.¹²⁷

Het opvallendste aan de wijze van afsluiting van het betoog van De Savornin Lohman, was dat hij om zijn doel in de Kamer te bereiken gericht moest zijn op samenwerking en het vinden van de *common ground*. Het in min of meerdere mate vervloeken van een aanzienlijk deel der Tweede Kamer droeg daar geenszins aan bij. Naar alle waarschijnlijkheid was deze uitspraak ook niet bedoeld van de achterban van De Savornin Lohman. Er leek dus sprake te zijn van kunstig geformuleerde, maar losgeslagen retorica, niet langer bedoeld om samenwerking te bevorderen, maar slechts gericht op het *raken* van de liberale tegenstanders in het parlement.

Toen 1880 ten einde liep, werd het weer tijd voor het vaststellen van de staatsbegroting voor het volgende dienstjaar. Een moment, zoals ook in 1879 duidelijk werd, waarbij De Savornin Lohman uitgebreid de tijd kon nemen om de Kamer zijn standpunt te presenteren. Dit deed hij dan ook. Toch was nu geen sprake van een oproep tot samenwerking, maar meer een uiteenzetting van hoe de huidige situatie met betrekking tot de schoolkwestie de schuld was van de liberalen.¹²⁸ Hierbij besteedde hij ook aandacht aan de uit de hand gelopen kosten van de neutrale scholen (de kosten waren in 1957 geraamd tussen de twee en viereneenhalf miljoen, maar zaten voor 1881 al op zes miljoen en voor de jaren erna hoogstwaarschijnlijk op acht miljoen). Minister van Financiën Simon Vissering was het met De Savornin Lohman eens en zou overigens later aftreden, mede doordat hij geen goede debater was.¹²⁹ Verder werd er maar weinig inhoudelijk gereageerd op het betoog van De Savornin Lohman. Minister van Buitenlandse Zaken Van Lynden van Sandenburg gaf in zijn slotbeschouwing aan dat hij het misschien niet oneens was met een aantal opmerkingen uit het betoog van De Savornin Lohman, maar “dat de bloei der bijzondere school niet

¹²⁶ *Handelingen II 1879/1880* – 12 juli 1880, p. 1219. Cursief overgenomen uit bron.

¹²⁷ *Handelingen II 1879/1880* – 14 juli 1880, p. 1236-1237.

¹²⁸ *Handelingen II 1880/1881* – 03 december 1880, p. 522-526.

¹²⁹ *Handelingen II 1880/1881* – 03 december 1880, p. 538. En: Parlement – Mr. Dr. S. Vissering, http://www.parlement.com/id/vg09ljk47yf/s_vissering, geraadpleegd op 18-05-2017.

afhankelijk is en niet afhankelijk behoeft te worden van de wetgeving”.¹³⁰ Voor de liberale regering was de bijzondere school dus in de eerste plaats geen politieke zaak, maar meer een probleem van maatschappelijke aard. Dit betekende dat alle wetgeving die voor de neutrale, door de staat bekostigde scholen gold, ook voor de bijzondere scholen moest gelden, maar dat het aan de samenleving zelf was om voor een bekostigde of bijzondere school te kiezen. De regering had wat betreft de schoolkeuze voor de bevolking, zoals De Savornin Lohman op 17 maart 1880 had gezegd, geen bevoegdheid tot handelen.¹³¹ Van Lynden van Sandenburg zag dit als een toenaderingspoging van De Savornin Lohman, terwijl laatstgenoemde dit naar alle waarschijnlijkheid absoluut niet zo bedoeld had.

In dit tweede jaar waren de pogingen van De Savornin Lohman om het gelijk te behalen in de schoolkwestie even onsuccesvol als zijn pogingen om het debat aan te gaan.

1881 Metadebatten

In een verder debat over de rentewet (zie pagina 27), zei De Savornin Lohman iets interessants over de Kamer: “Niet omdat in deze Kamer alle argumenten behooren weersproken te worden, want het is hier geen debating-club”.¹³² De achtergrond van deze opmerking was dat De Savornin Lohman tijdens zijn betoog weigerde op alle argumenten van de afgevaardigde uit Nijmegen, mr. Ch.J.A. Heydenrijck, in te gaan.¹³³ De precieze reden voor het niet ingaan op de argumenten van Heydenrijck werd uit de *Handelingen* niet duidelijk; zo kon het ook goed mogelijk zijn geweest dat De Savornin Lohman simpelweg geen tegenargument had en dat deze opmerking slechts een excuus was. Dit lijkt hier echter niet het geval te zijn geweest, doordat De Savornin Lohman hier aan het betogen was omtrent zaken die met staatsrecht te maken hadden. Jeroen Koch schreef in *Abraham Kuyper*: “De jurist [De Savornin Lohman] stelde eer in zijn vak en

¹³⁰ *Handelingen II* 1880/1881 – 04 december 1880, p. 558.

¹³¹ *Handelingen II* 1879/1880 – 14 april 1880, p. 897-898.

¹³² *Handelingen II* 1880/1881 – 23 maart 1881, p. 1068.

¹³³ Parlement – mr. Ch.J.A. Heydenrijck,

https://www.parlement.com/id/vg09ll1pfhss/ch_j_a_heydenrijck, geraadpleegd op 22-05-2017.

was zich sterk bewust van zijn expertise: zijn kennis van het recht”.¹³⁴ De kans is dus groter dat het voor De Savornin Lohman wel mogelijk was geweest om te reageren, maar dat de argumenten of vragen van Kamerlid Heydenrijck er simpelweg niet toe deden. Interessanter is de vraag wat de Tweede Kamer dan wel was volgens De Savornin Lohman, als het geen *debating-club* was. Een mogelijke verklaring is dat De Savornin Lohman het parlement meer zag zoals de regenten dit deden: als een plaats waar welgestelde heren zaten die wisten wat goed was voor het land en waar na ter zake doende discussie een besluit werd genomen.¹³⁵ De argumenten van Heydenrijck deden in dit geval dan gewoon niet ter zake.

Net als bij de toenaderingspogingen dit jaar, sprak De Savornin Lohman maar weinig over de schoolstrijd. In plaats daarvan ging hij het debat aan over het parlement zelf: hij wilde tonen dat belangrijke zaken op een goede manier besproken moesten worden (door bijvoorbeeld ook de minderheid binnen de Kamer te horen) zodat vervolgens een breed gedragen besluit kon worden genomen.

1882 Beginnende overtuigingskracht

Hoewel de toespraak voor de Jaarvergadering van de Unie ‘Een School met den Bijbel’ van De Savornin Lohman dit jaar iets langer was dan de voorgaande jaren, waren er maar twee zinsneden die echt belangrijk waren voor dit onderzoek. De eerste was een vergelijking met de door de staat gereguleerde school in Duitsland en het Nederlandse systeem. Volgens De Savornin Lohman ging het daar in Duitsland niet goed mee, doordat de controle vanuit de staat daar veel sterker was: “De ervaring nu leert, dat hoe meer den school door den Staat geleid wordt, hoe minder waarborg er is dat zij aan de behoefte van het volk voldoet”.¹³⁶ De Savornin Lohman presenteerde dit enerzijds als een zaak om gelukkig mee te zijn: doordat de vrije scholen van de Unie niet vanuit de staat werden geregeld ervoeren ze werkelijke vrijheid. Anders moesten er volgens De Savornin Lohman ook wel de nodige kanttekeningen worden geplaatst bij die vrijheid. Zo moesten de

¹³⁴ Koch, J., *Abraham Kuypers een biografie* (Amsterdam 2007) 326.

¹³⁵ Ibidem 387.

¹³⁶ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie ‘Een school met den bijbel* (Kampen 1987) 48.

scholen wel een onderling verband hebben en was het uiteindelijk toch de bedoeling dat de vrije scholen van de Unie zouden worden gelijkgesteld met de neutrale scholen van de staat. “Allen, [...] verlangen dat de vrije school gelijk gesteld worde met de Staatsschool. Daarom zij er éénheid. Eénheid in ons midden. Eénheid naar buiten. Eénheid, met behoud van vrijheid evenwel.”¹³⁷

Op 18 juni 1882 sprak De Savornin Lohman over zijn wetsvoorstel om enkele artikelen van de Lager Onderwijswet uit 1857 te wijzigen. Hij beriep zich daarbij op “zoo mijne bekendheid met de geschiedenis niet geheel faalt, tevens het ideaal is geweest van alle liberalen, van vroeger tijd althans, het stichten van vrije scholen”.¹³⁸ Een slimme retorische manoeuvre van De Savornin Lohman, omdat het moeilijk zou zijn geweest voor de huidige liberalen om de doelstellingen van hun beroemde voorgangers te ontkennen. Hij combineerde dit met verscheidene opmerkingen over het liberaal gedachtegoed. Zo zei hij bijvoorbeeld dat het altijd het doel van de liberalen was geweest om een volk niet op te leiden tot “gij MOET”, maar tot “ik WIL”.¹³⁹ De Savornin Lohman gaf aan dat een liberale regering best wetten mocht maken, zoals iedere regering deed, maar: “het doel daarvan moet niet steeds zijn om het volk meer en meer aan banden te leggen, maar om het te onttrekken aan de willekeur van de uitvoerende magt”.¹⁴⁰

Hoewel de inhoud van de wet verder niet van toepassing is op dit onderwerp, was het opvallend dat door deze redatiewijze van De Savornin Lohman een aantal liberalen meer geneigd was om het wetsvoorstel te steunen of in ieder geval hun goedkeuring uit te spreken voor mogelijke veranderingen.¹⁴¹ In stemmingen over het wetsvoorstel en een aantal amendementen daarop, werden meerderheden behaald, die alleen met behulp van liberale zijde der Kamer mogelijk waren.¹⁴²

Toch waren er ook momenten waarop De Savornin Lohman geen gebruik maakte van deze andere spreekwijze, die goed aansloeg bij de

¹³⁷ Ibidem 50.

¹³⁸ *Handelingen II 1881/1882 – 28 juni 1882*, p. 1207.

¹³⁹ *Handelingen II 1881/1882 – 28 juni 1882*, p. 1207.

¹⁴⁰ *Handelingen II 1881/1882 – 28 juni 1882*, p. 1207.

¹⁴¹ *Handelingen II 1881/1882 – 28 juni 1882*, p. 1208-1209.

¹⁴² *Handelingen II 1881/1882 – 29 juni 1882*, p. 1215.

liberalen. Een voorbeeld van een moment waarop het mis ging en hij de liberalen tegen zich in het harnas joeg was tijdens de *Behandeling van het ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede*, toen hij zei: “de liberale partij verkracht het regt, ik herhaal het, niet opzettelijk, maar waarschijnlijk omdat zij er zich niet van bewust is”.¹⁴³ Doordat de rest van het betoog van De Savornin Lohman echter erg feitelijk was, en doordat de opmerking redelijk in het midden van het betoog geplaatst was, werd vanuit de liberalen verder niet ingegaan op de uitspraak.

Tijdens de beraadslaging over de staatsbegroting voor het volgende jaar viel het op dat De Savornin Lohman zich met betrekking tot het onderwijs vooral beperkte tot feitelijke uitspraken over bedragen. Dit in tegenstelling tot voorgaande jaren, waarbij hij eigenlijk vrijwel geen feitelijke uitspraken deed, maar zich vooral richtte op het overtuigen van de liberalen van het gelijk der antirevolutionair stand met betrekking tot de vrije scholen. Het opvallende aan deze nieuwe feitelijke vorm van debatteren van De Savornin Lohman was dat hij nu meer gedaan leek te krijgen dan wat hij in de jaren ervoor had bereikt met betrekking tot de vrijheid van onderwijs. Zo werden zijn wijzigingen voor wetsvoorstellen en moties regelmatig aangenomen door de minister van Binnenlandsche Zaken (niet langer jhr.mr. Willem Six, maar nu mr. Cornelis Pijnacker Hordijk), zonder dat er ook maar enige vorm van tegenspraak was, terwijl deze moties toch afbreuk deden aan het neutrale onderwijs van de regering. Of dit een nieuwe tactiek was van De Savornin Lohman om meer gedaan te krijgen tijdens zijn tijd in de Tweede Kamer of slechts een tijdelijke variatie op zijn normale gedragingen, zal het onderzoek naar de komende jaren moeten uitwijzen.

1883 Een omslagmoment in wording

Tijdens de debatten voor de *staatsbegroting voor het dienstjaar 1884* richtte De Savornin Lohman zich in zijn betoog vooral weer op de economische problemen die de schoolstrijd voor de overwegend liberale regering met zich meebracht. Het sterkste argument dat hij gaf, was dan ook cijfermatig en feitelijk: “blijkt dat de invoering van die wet eene vermeerdering van uitgaven

¹⁴³ *Handelingen II 1882/1883 – 28 september 1882*, p. 88.

heeft teweeggebracht van f 6.235.154, hetgeen, zoals de Regeering zeer juist aanmerkt, een belangrijk gedeelte uitmaakt van het geraamd deficit van 7½ miljoen.”¹⁴⁴ Dit was, in tegenstelling tot bijvoorbeeld confessionele argumenten uit eerdere jaren, een argument waar niet omheen te draaien viel. De liberalen die daarna op De Savornin Lohman reageerden konden dan ook niet anders dan het eens zijn met zijn feitelijke argument, maar toch vond nog debat plaats omtrent de voorgestelde oplossing. De heer Gleichman accepteerde de feiten die De Savornin Lohman presenteerde, maar stelde zich weinig voor van bezuinigen. Dit gold ook voor de heer Liefstinck.¹⁴⁵ Het positieve hieraan was dat er tenminste debat plaatsvond; dat de liberalen een mogelijkheid tot reageren hadden, omdat De Savornin Lohman nu de juiste argumenten bezigde om een *common ground* te vinden.

Net als in het voorgaande jaar lukte het De Savornin Lohman door zijn argumenten te beperken tot rationele zaken als cijfers.

1884 Een retorische oproep tot geweld

Tijdens de Zesde Jaarvergadering der Unie begon De Savornin Lohman als voorzitter zijn toespraak met een korte bespreking van de vraag of de Unie nu een politiek middel was. Hoewel hij aangaf dat de Unie “geheel buiten den politiek” stond, merkte hij wel op dat de Unie een reden moet zijn geweest voor vele leden van “ons kiezersvolk” om voor de antirevolutionaire richting in de Kamer te stemmen en dat de liberalen de Unie wel als een politiek middel zagen, specifiek voor het “winnen” van de schoolstrijd.¹⁴⁶ De antirevolutionairen, daarentegen, hadden volgens De Savornin Lohman “het oog geslagen, niet enkel op de rechtmatige belangen der kerk, maar tevens op *al* de staatkundige belangen van ons land”. De Savornin Lohman bewees deze stelling door op te merken dat hij, gelijk andere antirevolutionaire Kamerleden “over al die punten [onze] meening uitgesproken [hebben]” en door te benadrukken dat “onze partij eischt *volkomen gelijkheid* voor alle richtingen.”¹⁴⁷ De liberale partij daarentegen vond dat de antirevolutionairen

¹⁴⁴ *Handelingen II 1883/1884 – 28 november 1883*, p. 375.

¹⁴⁵ *Handelingen II 1883/1884 – 28 november 1883*, p. 376-377.

¹⁴⁶ Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie ‘Een school met den bijbel’* (Kampen 1987) 55.

¹⁴⁷ *Ibidem* 56. Cursief overgenomen uit bron.

het land wilden beroven van de vrijheid, terwijl De Savornin Lohman natuurlijk juist het tegenovergestelde vond, zowel betreffende het doel van de antirevolutionairen als dat de liberalen zelf het land van de vrijheid (om voor een school te kiezen) beroofde. De Savornin Lohman ging zelfs zo ver om te zeggen dat “*Indien* het met onze beginselen strookte om *geweld* te plegen – dan zouden in Nederland de Liberalen spoedig gevoelig ondervinden, dat ook thans nog het echte geuzenvolk genoeg *moed* en *kracht* heeft om zijne vrijheid te verdedigen”.¹⁴⁸ Een dubieuze uitspraak, die misschien een verlangen toonde om de schoolstrijd met andere middelen dan parlementair geduld en christelijke naastenliefde.

Tijdens een debat over een *Wijziging van de wet op het lager onderwijs* op 28 mei 1884, was De Savornin Lohman daarentegen weer heel zakelijk, zoals in voorgaande jaren ook het geval was. Dit betekende niet dat de amendementen van De Savornin Lohman werden geaccepteerd, maar er werd in ieder geval inhoudelijk gereageerd op zijn bijdragen aan het debat.¹⁴⁹ Twee dagen later, bij de voortzetting van het debat, maakte De Savornin Lohman gebruik van een meer retorische stijl, door het wetsvoorstel van de liberalen samen te vatten met een aantal kernwoorden: “De onzin”, “de dwaasheid”, “de onbillijkheid” en “de berooving der scholen”.¹⁵⁰ Zoals te verwachten was bij retorisch taalgebruik, deed dit het goed bij de eigen achterban in de Kamer, maar hadden de liberalen er geen inhoudelijke boodschap aan.

1885 Het gevecht kiezen

1885 leek niet een jaar te worden waarin De Savornin Lohman genegeerd zou worden door de overige Kamerleden. Op 6 maart van dat jaar, tijdens het bespreken van de staatsbegroting, kwam De Savornin Lohman aan het woord over het toezicht op gymnasia. Hij pleitte voor gemeentelijk toezicht, in plaats van voor neutraal toezicht vanuit de staat. Het gemeentelijk toezicht zou voordeliger zijn voor de vrije, christelijke scholen, omdat er dan andere normen zouden zijn voor de kwaliteit van de school en de docenten. De

¹⁴⁸ Ibidem 57. Cursief overgenomen uit bron.

¹⁴⁹ *Handelingen II* 1883/1884 – 28 mei 1884, p. 1434, 1437-1440.

¹⁵⁰ *Handelingen II* 1883/1884 – 30 mei 1884, p. 1470.

liberalen waren het hier niet mee eens, maar door verbinding te zoeken met de standpunten van de liberalen, bijvoorbeeld door aan te tonen dat er mogelijkheden waren om de gemeenten de verantwoordelijkheid van het toezicht op de gymnasia te geven. De staat had dan altijd nog de mogelijkheid om in te grijpen, mocht de situatie escaleren.¹⁵¹ De Savornin Lohman zocht hier expres steeds naar overeenkomsten met het standpunt van Kamerlid Samuel van Houten, die wel liberaal was, maar zich bijvoorbeeld in 1878 als protest van stemming onthouden had bij het invoeren van de Lager Onderwijswet van Kappeyne van de Coppello.¹⁵² De Savornin Lohman deed dit omdat Van Houten bekend stond als een onafhankelijk liberaal die niet bang was om in de oppositie te gaan tegen zijn eigen partij. Van Houten relativeerde de overeenkomsten tussen zijn standpunt en dat van De Savornin Lohman wel een beetje, maar ontkende in ieder geval niet dat de overeenkomsten bestonden. Van Houten merkte ook op dat het De Savornin Lohman in de afgelopen jaren gelukt was om “kleine bekibbelingen te maken” omtrent liberale onderwijsvoorstellen.¹⁵³

1886 Met het mes op de liberale keel

Op 17 maart 1886 vond een debat plaats over het *In overweging nemen van voorstellen van verandering in de Grondwet* waarbij het liberale Kamerlid Van Houten en de antirevolutionaire De Savornin Lohman al vrij snel tegenover elkaar kwamen te staan. Tenminste, dat vond De Savornin Lohman. Aan de orde was de vraag of artikelen 76 en 194 van de Grondwet gewijzigd moesten worden, maar onduidelijk was of alle twee de artikelen gewijzigd moesten worden en of dit tegelijk moest. Van Houten vond dat alleen artikel 76 gewijzigd hoefde te worden: doordat er meer Kamerleden en meer stemgerechtigden zouden zijn, zou de schoolstrijd vanzelf opgelost worden. De Savornin Lohman was bang dat er enkel meer Kamerleden zouden komen, maar dat de bestaande verhoudingen in de Kamer hetzelfde zouden blijven, waardoor de schoolstrijd overgeheveld zou worden naar het nieuwe systeem. Artikel 194, dat het onderwijs in Nederland regelde, moest ook

¹⁵¹ *Handelingen II 1884/1885 – 06 maart 1885*, p. 443-444.

¹⁵² Parlement – Mr. S. (Sam) van Houten, http://www.parlement.com/id/vg09ll1tpgvw/s_sam_van_houten, geraadpleegd op 28-05-2017.

¹⁵³ *Handelingen II 1884/1885 – 06 maart 1885*, p. 447.

gewijzigd worden.¹⁵⁴ Toch hoefde het volgens De Savornin Lohman niet tot een strijd te komen om het probleem op te lossen: “Wij vragen slechts, dat in art. 194 de bevoegdheid zal worden geschreven om het onderwijs naar billijkheid te regelen. [...] dit is volkomen onafhankelijk van de vraag wie kiezers zijn”.¹⁵⁵ Toch was de vraag niet zo simpel, ook al leek de formulering nog zo onschuldig. De Savornin Lohman vervolgde namelijk dat zij “in geval van verwerping de andere hoofdstukken niet aan [wilden nemen]”.¹⁵⁶ Eigenlijk plaatste hij de liberalen (en daarmee ook de regering) voor het blok: accepteer wat wij willen wijzigen of wij zullen in alles dwarsliggen. De pragmatische liberale minister van Binnenlandsche Zaken Jan Heemskerk reageerde niet op deze dreiging, maar gaf slechts aan dat het aan de Kamer was om te bepalen wanneer de Grondwet gewijzigd moest worden.¹⁵⁷ De liberaal mr. Hendrik Goeman Borgesius reageerde wel. Hij was niet te spreken over de houding van de antirevolutionairen in het algemeen en die van De Savornin Lohman in het bijzonder: “moet ik toch zeggen, dat de logica de spreker geheel in de steek laat”. Verder voerde hij aan dat deze manier van dwarsliggen het uiterste protest van de regering en de liberale partij verdiende.¹⁵⁸ Toch had deze strategie van De Savornin Lohman effect, want slechts een aantal maanden later viel de regering, doordat het schier onmogelijk was geworden om nog maar iets gedaan te krijgen in de Kamer, zonder dat de confessionelen een poging deden tot wegstemmen of dwarsliggen.

Overtuigen met het mes op de keel, zo kon de tactiek van De Savornin Lohman voor 1886 genoemd worden. Het eisen van gelijk werd niet gewaardeerd door de liberale kant van de Kamer, maar bleek uiteindelijk toch effectief te zijn. De grondwetswijziging werd uitgesteld, tot het volgende jaar.

¹⁵⁴ *Handelingen II 1885/1886 – 17 maart 1886*, p. 1195.

¹⁵⁵ *Handelingen II 1885/1886 – 17 maart 1886*, p. 1195.

¹⁵⁶ *Handelingen II 1885/1886 – 17 maart 1886*, p. 1196.

¹⁵⁷ *Handelingen II 1885/1886 – 17 maart 1886*, p. 1199.

¹⁵⁸ *Handelingen II 1885/1886 – 17 maart 1886*, p. 1201.

1887 Confessioneel binnen de grenzen van het toelaatbare

Toen het er echter op aankwam om de voorstellen tot wijziging in het onderwijsartikel van de Grondwet (artikel 194) te bespreken, beperkte De Savornin Lohman zich tot korte reacties. Mogelijk was dit het geval omdat het katholieke Kamerlid Schaepman de taak op zich had genomen om de wijzigingen in het artikel door de Kamer te proberen te loodsen.

1887 was een jaar waarin De Savornin Lohman zich maar een aantal keer op een voor dit onderzoek interessante manier heeft uitgelaten. Het grootste gedeelte van de vijftig vergaderingen van de Tweede Kamer waarbij hij sprak, nam hij deel aan recht-technische discussies over de inhoud van de nieuw op te stellen Grondwet. Hoewel dus in dit jaar ook de basis werd gelegd voor de subsidie van het bijzonder onderwijs, werd dit op een manier gedaan die voor dit onderzoek niet bijster interessant was. De Savornin Lohman hield zich daarbij vooral aan zijn idee dat de oppositie niet zomaar wetten of amendementen mocht wegstemmen, alleen omdat ze door de tegenpartij in de Kamer zijn gepresenteerd, waardoor hij over het algemeen deelnam aan zeer zinvolle discussies. Dit betekende echter ook dat hij tijdens de discussies over de schoolstrijd geen gebruik maakte van (omgevormde) religieuze argumenten en dat hij in plaats daarvan ervoor koos om zich zoveel mogelijk te beperken tot de eerdergenoemde technische argumenten.

1888 Een confessionele overwinning

Tijdens het bespreken van de Staatsbegroting voor het dienstjaar 1889, betreffende het onderwijs, kwam het moment waar vele liberalen misschien bang voor waren geweest: de partij van De Savornin Lohman had nu de macht en één der liberale kweekscholen had (extra) geld nodig omdat deze anders binnen het jaar failliet zou gaan. "Wat moet men nu gelooven van die groote liefde, die toewijding voor het openbaar onderwijs, als men ons met zoo iets zoo lang lastig valt?", waarmee De Savornin Lohman refereerde aan duizenden guldens die ieder jaar door de collecte van de Unie 'Een School met den Bijbel' werden opgehaald, zonder dat men voor een specifieke school geld vroeg bij de toen liberale regering. De Savornin Lohman ging echter nog verder: "Waarom komt dan de tegenpartij niet met denzelfden

ijver op voor onze scholen, zoals zij doet voor de school waarmee den eigen vrienden gediend zijn?”¹⁵⁹ Hiermee benadrukte hij een van de belangrijkste verschillen tussen de huidige antirevolutionaire coalitieregering en de voorgaande liberale regeringen: de antirevolutionairen waren bereid om ook geld te steken in het onderwijs waar zij niet direct iets mee te maken hadden, terwijl de liberalen alleen voor hun eigen onderwijs opkwamen. Nu de rollen omgedraaid waren, leek het alsof De Savornin Lohman dit er even in wilde wrijven bij de liberale oppositie.

1889 Dé confessionele overwinning

In een debat over de herziening van de Lager Onderwijswet van 1878 was het al erg laat op de avond en werd door verscheidene leden het verzoek gedaan om de debatten de volgende dag voort te zetten. De Savornin Lohman was het hiermee eens, maar vooral omdat hij vond dat er geen sprake was van echte debatten. In plaats daarvan hield men volgens hem redevoeringen, die verschilden van een “echt” debat doordat niet per se werd ingegaan op hetgeen een vorige spreker had gezegd. Omdat het voortzetten daarvan toch geen zin had, vond hij ook dat de vergadering beter op een ander moment kon worden voortgezet. Tijdens de rest van de debatten over de herziening van de Lager Onderwijswet hield De Savornin Lohman zich aan het onderwerp van het debat en maakte hij geen opmerkingen over samenwerking in de Kamer.

Uiteindelijk werd het wetsvoorstel op 26 september 1889 met 71 tegen 27 stemmen door de Tweede Kamer aangenomen, waarmee in ieder geval het doel van De Savornin Lohman om voor gelijkheid tussen de openbare en de bijzondere school te zorgen gedeeltelijk behaald werd.¹⁶⁰ Een ander doel dat hij hiermee behaalde was dat ook een gedeelte van de liberalen vóór het wetsvoorstel stemden, waardoor de pogingen van De Savornin Lohman om de *common ground* te vinden geslaagd genoemd mogen worden.

¹⁵⁹ *Handelingen II 1888/1889* – 13 december 1888, p. 620.

¹⁶⁰ *Handelingen II 1889/1890* – 26 september 1889, p. 97.

Conclusie

Het doel van dit eerste hoofdstuk was om uit te vinden welke argumenten De Savornin Lohman gebruikte in de parlementaire debatten in de Tweede Kamer van 1879-1889 om het debat aan te gaan en om zijn gelijk te behalen. Het opvallendste bij het doornemen van de *Handelingen* en de verslagen van de Jaarvergaderingen der Unie was de energie die De Savornin Lohman over het algemeen genomen stak in het proberen te begrijpen van het standpunt van zijn tegenstanders in de Kamer en in de samenleving. Vanaf de eerste toespraak voor de Unie viel het op dat De Savornin Lohman tijdens de Jaarvergaderingen der Unie veel retorischer was. Dat wil zeggen: hij hoefde zich niet te richten op het overtuigen van een tegen- of andere partij van het gelijk van zijn standpunt; hij hoefde daarentegen slechts een motiverende bijdrage te leveren voor het bestuur van de Unie en de overige aanwezigen. In het parlement was de situatie vaak precies omgedraaid. De Savornin Lohman moest daar een liberale Kamermeerderheid en een liberale regering zien te overtuigen van zijn gelijk. Dit deed hij de meeste jaren door zich vooral te richten op samenwerking; op het zoeken naar de zogenaamde *common ground*. Hoewel de geschiedenis ons leert dat deze pogingen niet altijd succesvol waren (tenslotte ging de schoolstrijd nog vele jaren door nadat De Savornin Lohman zijn zetel in de Tweede Kamer had ingenomen), werd hij wel door vriend en vijand gewaardeerd in de Kamer.

Eén van de redenen dat De Savornin Lohman zich wilde en kon inleven in de standpunten van zijn politieke opponenten, was dat zijn kijk op politiek niet heel veel afweek dan die van de oud-liberalen, waarvan een gedeelte zich later ook zou aansluiten bij de christelijk-historischen (samen met De Savornin Lohman). Dit elitair conservatisme van De Savornin Lohman kwam voort uit de politieke erfenis van Groen van Prinsterer:

“Hij [De Savornin Lohman] meende dat het oude bestel, waarin een kleine elite de dienst uitmaakte, nog altijd voldeed. [...] Lohman [pleitte] voor het behoud van een kleine staat met beperkte taken. Waar zij in haar recht stond, diende de overheid gehoorzaamd te worden – zonder tegenspraak. Daarbuiten was de maatschappij vrij, en het verantwoordelijkheidsbesef zonder welke deze burgerlijke

vrijheden niet konden bestaan, kon enkel de vrucht zijn van een alom
verbreid christelijk geloof.”¹⁶¹

Het “alom verbreid christelijk geloof” kon alleen gerealiseerd worden door in de maatschappij een basis van goed christelijk onderwijs te leggen. Vanuit deze denkbeelden en de bereidheid van De Savornin Lohman om als bruggenbouwer te fungeren, is in ieder geval zijn motivatie tot samenwerking verklaard.

Zoals De Savornin Lohman aan het einde van zijn toespraak op de Eerste Jaarvergadering zei: “Voorwaarts, met God! Niet tegen den vijand, maar voor onze vrije Christelijke School!”.¹⁶² Helaas voor hem, was “den vijand” vooral in de eerste jaren dat De Savornin Lohman in de Kamer zat, niet erg ontvankelijk voor deze boodschap. Een verklaring hiervoor is dat men in de Kamer veel waarde hechtte aan de anciënniteit van de leden en dat men als relatieve nieuweling binnen de politiek nog niet werd geacht te spreken over belangrijke onderwerpen en dan zeker niet als de mening van de spreker afweek van de meerderheid.

In de tien onderzochte jaren was zichtbaar hoe De Savornin Lohman een ontwikkeling doormaakte in zijn wijze van argumenteren, zowel in zijn pogingen om het debat aan te gaan als zijn argumenten om. Waar hij in zijn eerste jaar als Kamerlid nog niet het volle respect genoot dat hij in de latere jaren zou ontvangen van de Kamerleden en waar hij door zijn gebrek aan anciënniteit in de Kamer sowieso nog niet al te serieus werd genomen, werd hij in latere jaren door vriend en “vijand” gerespecteerd. In zijn eerste jaar in de Kamer werd als snel voor iedereen duidelijk waarom hij daar aanwezig was: de schoolstrijd. Toch werden zijn, vooral puur, religieuze argumenten niet geaccepteerd, omdat de liberalen niet op dezelfde manier naar de schoolstrijd keken: zij zagen de schoolstrijd meer als een maatschappelijk probleem en vonden dat er genoeg mogelijkheden tot het uiten van het geloof waren in hun neutrale schoolsysteem. Hoewel De Savornin Lohman veel sprak, bereikte hij maar weinig, doordat zijn religieuze argumenten niet

¹⁶¹ Koch, J., *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2007) 387.

¹⁶² Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987) 37.

aansloten op de belevingswereld van de liberalen. Slechts een enkele keer vervormde hij zijn argumenten zo dat de liberalen op een voor De Savornin Lohman passende wijze konden reageren.

Het vierde jaar was wat dat betrof een keerpunt en het startpunt te zijn voor een nieuwe manier van redeneren van De Savornin Lohman. In plaats van zijn argumenten (puur) religieus te presenteren, sprak hij over feitelijke en contoleerbare zaken, zoals bijvoorbeeld geldbedragen. Dit begon eind 1883, tijdens de bespreking over de staatsbegroting voor 1884, toen hij een begrotingstekort benoemde en een oplossing hiervoor. Ook in 1884 zelf lukte hem dit: een groot gedeelte van het jaar sprak hij over zaken omtrent recht, zijn specialiteit, maar bij het bespreken van het onderwijs, zette hij de toon door en bleef hij spreken over het recht. Hierop konden de liberalen in de Kamer wel reageren en door de manier van formuleren werd een golf van moties en amendementen van De Savornin Lohman aangenomen; meer dan in voorgaande jaren samen.

Deze lijn zette hij door in de jaren die daarop volgden. In 1885 lukte het hem juist om beter dan in de voorgaande jaren in te spelen op wat de liberalen wilden bereiken en hoe zijn eigen partij hiervan kon profiteren. Het viel onder meer de liberaal Samuel van Houten op dat het De Savornin Lohman de afgelopen jaren steeds meer lukte om kleine aanpassingen te forceren op het liberale onderwijsbeleid. Daar kwam nog bij dat de verhoudingen in de Tweede Kamer door de jaren heen langzaam aan het veranderen waren. Hoewel de liberalen nog steeds in de meerderheid waren, werd die meerderheid steeds kleiner. Ook stemden liberalen vaker voor amendementen en moties van De Savornin Lohman, waardoor hij meer wist te bereiken. Ook dit leverde bewijs dat hij inmiddels doorhad hoe hij zijn argumenten moest presenteren.

Als rode lijn door al deze jaren liep de overtuiging van De Savornin Lohman dat de oppositie niet zomaar wetten of amendementen mag wegstemmen, alleen omdat ze door de tegenpartij in de Kamer werden gepresenteerd. Dit leverde hem respect en invloed op bij de liberalen.

In de laatste twee jaren van het onderzoek, 1888 en 1889, kwam De Savornin Lohman steeds dichterbij het realiseren van zijn doel. Na de verkiezingen van 1888 nam een antirevolutionaire coalitieregering plaats aan

de groene tafel en hadden de antirevolutionairen een duidelijke meerderheid in de Kamer. Toch ging De Savornin Lohman niet anders te werk dan in voorgaande jaren: hij zocht nog steeds naar samenwerkingsmogelijkheden en gaf de liberale oppositie actief mogelijkheden om mee te werken aan het ontwerpen van wetten. In 1889 werd de nieuwe Lager Onderwijswet door de Kamer geloodst en uiteindelijk door de Eerste Kamer aangenomen, waarmee het doel van De Savornin Lohman behaald was.

Dit doel probeerde hij te bereiken door het geven van argumenten binnen debatten. Binnen het debat had hij De Savornin Lohman een tegenargument verwacht op zijn gegeven argumenten, maar dit gebeurde niet altijd. Alleen als hij zijn religieuze argumenten vervormde naar bijvoorbeeld verhandelingen over de wet, het recht of financiën, wat pas in latere jaren gebeurde, kon hij rekenen op een repliek. De Savornin Lohman was niet gelukkig met het feit dat niet gereageerd werd, maar hij leek geen onderscheid te maken tussen religieuze of andere argumenten. Een reactie werd dus altijd verwacht. Om dus een goed debat over een in de kern religieuze zaak als de schoolstrijd te kunnen faciliteren, moesten de gegeven argumenten vanuit de antirevolutionaire kant omgevormd worden naar zaken waarop de antirevolutionairen een gemeenschappelijke overtuiging hadden met de liberalen.

Hoofdstuk 2 Papieren spreekbuizen

“Het is duidelijk dat na de verschijning van dat artikel van professor Buijs langzamerhand eene kentering gekomen is in de gevoelens der liberale partij. [...] Welnu, de hoogleraar uit Leiden heeft de Grondwet gemaakt tot eene zaak van koopwaar. Maar bij hem was het handelsvoorwerp niet, zooals bij ons, het vragen, maar wel het weigeren van recht.”¹⁶³

Inleiding

In dit hoofdstuk zal onderzocht worden hoe De Savornin Lohman en Joannes Buijs, hoogleraar staats- en volkenrecht van de Universiteit Leiden de strijd met elkaar aangingen. Professor Buijs becommentarieerde wetsherzieningen in het liberale maandblad *De Gids*. Uit bovenstaand citaat is af te leiden dat De Savornin Lohman en Buijs geen onbekenden van elkaar waren en dat ze het, als het op grondwetsherzieningen aankwam, in ieder geval niet met elkaar eens waren. Toch hebben de twee heren ook het een en ander met elkaar gemeen: zo waren ze allebei hoogleraar staatsrecht (De Savornin Lohman aan de Vrije Universiteit in Amsterdam) en schreven ze beiden een werk over de grondwet. Het verschil tussen beide werken over de grondwet was dat de boeken van professor Buijs gericht waren op personen die al over een gedegen kennis van de wet beschikten, terwijl De Savornin Lohman in de inleiding van zijn boek aangaf dat het ook geschreven was voor geïnteresseerde leken en dat hij regelmatig wetteksten zou aanvullen met zijn visie.¹⁶⁴ Dat is één van de redenen om de artikelen van Buijs uit *De Gids* te gebruiken, omdat hij daar, net als De Savornin Lohman in *Onze constitutie*, zijn kennis van het recht combineerde met zijn persoonlijke mening.

Een andere reden voor het gebruiken van de commentaren van Buijs uit *De Gids*, is dat deze gelijklieden met de politieke ontwikkelingen in de Tweede Kamer. Hierdoor wordt inzichtelijk hoe vanuit liberale kant buiten de

¹⁶³ *Handelingen II 1887/1888 – 11 oktober 1887*, p. 74.

¹⁶⁴ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) XV-XVI.

Kamer naar de politiek van onder meer De Savornin Lohman werd gekeken. Vanuit confessionele kant zal het boek van De Savornin Lohman, *Onze constitutie* worden gebruikt. Specifiek de vierde (en laatste) herziene druk uit 1926, omdat de ideeën van De Savornin Lohman daarin helemaal uitgekristalliseerd waren.

Net als in de eerste twee onderzoekshoofdstukken zullen de onderwerpen in dit hoofdstuk thematisch gerangschikt zijn op enkele hoofdstukken uit het boek van De Savornin Lohman, waarvan Godsdienst- en onderwijsvrijheid de belangrijkste is.

Voorgeschiedenis

Om de relatie tussen professor Buijs en De Savornin Lohman beter te begrijpen, is het nodig om het citaat uit de inleiding verder uit te werken. Want wat was nu het geval? Het eerste gedeelte van het antwoord op deze vraag gaat twee jaar terug, naar 1885, toen de voormalige liberale minister van Koloniën en van Marine Isaäc Fransen van de Putte toegaf dat er inderdaad sprake leek te zijn van een schoolkwestie in de samenleving. Later was Fransen van de Putte overigens ook één van de veertien liberalen die in 1889 voor de nieuwe Lager onderwijswet van Mackay stemde.¹⁶⁵ Het tweede gedeelte van het antwoord was te vinden in 1887; toen bestond onvrede omdat zeven leden der liberale fractie hadden meegestemd met de antirevolutionairen bij de herziening van een artikel uit de Grondwet.¹⁶⁶ Toch bewonderde professor Buijs de antirevolutionairen ook tot op zekere hoogte: “De mate van kracht, welke de antirevolutionairen in de laatste jaren ontwikkelden, is inderdaad verrassend groot geweest.” Deze groei dichtte hij echter alleen toe aan Abraham Kuyper, omdat hij vond “dat eene soort van arbeid noodig was, welke, naar het mij voorkomt, dien fijnen aristocratischen geest niet trekken kon,” waarmee De Savornin Lohman, maar ook Groen van Prinsterer buiten de boot vielen.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Parlement – I.D. Fransen van de Putte, http://www.parlement.com/id/vg09ll0s6rz8/i_d_fransen_van_de_putte, geraadpleegd op 09-06-2017.

¹⁶⁶ *Handelingen II 1887/1888* – 11 oktober 1887, p. 74.

¹⁶⁷ Buijs, J.T., ‘Bedenklijke leuzen’, *De Gids* 119-120 (1881) 118-160.

Het conflict tussen professor Buijs en De Savornin Lohman kwam er dus niet alleen op neer dat eerstgenoemde het oneens was met het stemgedrag van de liberalen, maar ook dat De Savornin Lohman het niet eens was met het ontkennen van de schoolstrijd van Buijs. Waar De Savornin Lohman wilde vragen om recht, ontkende Buijs het probleem door “het weigeren van recht”. Toch was dit waarschijnlijk een verkeerde interpretatie van het artikel van Buijs, omdat hij in andere artikelen over de ernst van de schoolstrijd sprak. Buijs zal dus niet zozeer het bestaan van de schoolstrijd ontkent hebben, maar zal slechts met De Savornin Lohman van mening hebben verschild over de wijze waarop de schoolstrijd opgelost moest worden.

Godsdienst- en onderwijsvrijheid

Al in 1879 erkende professor Buijs in een van zijn artikelen in *De Gids* dat niet alle zaken omtrent het aannemen van de Lager Onderwijswet even goed verlopen waren. Hij was niet tegen de wet (al had hij wel commentaar op enkele onderdelen), maar wel tegen de manier waarop zij was aangenomen: “Niemand zal beweren dat juist zulk eene wet geschikt is om door eene betrekkelijk kleine meerderheid aan eene groote minderheid te worden opgelegd; en dat zij, steunende op overmacht alleen, op een volkomen veiligen grondslag rust.”¹⁶⁸ Volgens Buijs was dus juist als reactie op deze wet en de wijze van doordrukken van de wil van de regering een zeer krachtige tegenreactie te verwachten van de “groote minderheid”, doordat deze wet niet alleen het onderwijs regelde, maar ook de verschillende scheidslijnen in het land benadrukte.

Tot zover zou De Savornin Lohman het naar alle waarschijnlijkheid met professor Buijs eens zijn geweest. Maar, professor Buijs was nog niet klaar met zijn betoog. Hij ging verder door te zeggen dat de kerkelijke instellingen vervolgens de fout maakten al “hare kansen op één enkele kaart te stellen,” in de hoop dat de wetgever vervolgens toch toe zou geven. Hij noemde het “een dwaze inval” om de bekostiging van het vrije onderwijs voor een grote meerderheid in het land over te laten aan een kleine minderheid in

¹⁶⁸ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 164 (1879) 153-183.

de Kamer.¹⁶⁹ Hier zou De Savornin Lohman het niet mee eens zijn geweest. Vanuit het bestuderen van de *Handelingen* uit het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat hij de schuld van deze scheiding in het land geheel bij de liberalen legde. Dat schreef hij ook, maar dan met andere woorden, in *Onze constitutie*: “Uit het verleenen van dien steun volgt niet, dat nu ook de zorg voor de kinderen overgaat op de overheid.”¹⁷⁰ Met de Lager Onderwijswet van 1878 nam de regering de macht over om in te grijpen op scholen, iets dat eerst altijd voorbehouden was aan het plaatselijke gemeentebestuur. De Savornin Lohman vond dat de regering haar mandaat overschreed door op deze manier in te grijpen in de zorg van de kinderen en dat daarom het bijzonder christelijk onderwijs noodzakelijk was. Dit argument van De Savornin Lohman leek terug te grijpen op de “sovereiniteit in eigen kring”, een argument van Abraham Kuyper, dat hier vervormd werd om beter aan te kunnen sluiten op andere denkbeelden.

Toch waren er ook puur religieuze argumenten te vinden in het boek van De Savornin Lohman: “de opvoeding geschiedde overeenkomstig beginselen die overheid en ouders beiden als de christelijke erkennen,” waarmee hij aangaf dat de regering van het ware geloof was gevallen toen ze het neutrale onderwijs bij wet vastlegden.¹⁷¹ Buijs vond de maatschappelijke problemen die de schoolstrijd met zich meebracht echter geheel de verantwoordelijkheid van de confessionelen in de samenleving, omdat zij hun eigen scholen wilden hebben voor hun specifieke vorm van geloof, maar dan wel geld van de regering wilden ontvangen. “Gij zijt jaren lang bezig geweest met het graven van kanalen, ten einde naar alle zijden heen, het water af te leiden, en nu uw werk voltooid is, klaagt gij over droogte!”, schreef Buijs, om daarmee aan te geven dat het ook voor de regering ondoenlijk zou zijn om voor iedere groep apart geld opzij te zetten om in de onderwijsbehoeften te voorzien, terwijl al een voor iedereen geschikte school beschikbaar was.¹⁷²

¹⁶⁹ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 165 (1879) 153-183.

¹⁷⁰ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 356. De steun waar De Savornin Lohman over schreef had betrekking op geld dat van de overheid aan ouders werd gegeven om onderwijs te regelen.

¹⁷¹ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 357.

¹⁷² Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 166-167 (1879) 153-183.

Toen de confessionelen na lange tijd een meerderheid in de Tweede Kamer hadden behaald, schreef professor Buijs daar ook over. Zijn oordeel was niet positief en hij (voor)zag een groot aantal problemen: “meen ik vast, dat die duur meer door de gekozenen dan door de kiezers wordt bedreigd, meer door de tekortkomingen van de regeerders dan door de wispelturigheid der openbare meening.”¹⁷³ De problemen die hij voorzag werden niet direct benoemd, maar Buijs hintte er wel op dat die uiteindelijk zouden resulteren aan de val van de confessionele meerderheid. Deze val zou vooral veroorzaakt zijn door de confessionelen in de Kamer, omdat zij pretendeerden een homogene groep te zijn, terwijl Buijs alleen de liberalen als homogeen en als hebbende een gemeenschappelijk doel zag, terwijl de confessionele meerderheid nu “uit eene bonte vereeniging van heterogene en onderling zeer vijandige bestanddeelen is samengesteld.”¹⁷⁴ De Savornin Lohman erkende regelmatig dat er inderdaad verschillende groepen terug te vinden waren binnen de confessionelen, maar dat zij verenigd werden door een gemeenschappelijk doel en dat dit dus geen afbreuk deed aan de vertegenwoordiging in de Kamer. Professor Buijs koppelde dit terug aan de schoolstrijd en de vrijheid van godsdienst: “De vrijheid van geweten en van Godsvereering huldigt het recht van den mensch op zich zelf, het recht om zijn eigen geestelijk leven te bestemmen, maar de vrijheid van opvoeding is het recht van den eenen mensch op andere menschen.” Hiermee beargumenteerde hij dat de staat dus zeker het recht had om in te grijpen op onderwijsgebied, omdat daar niet enkel sprake was van een godsdienstkwestie, maar juist van meerdere maatschappelijke velden door elkaar. Geloof kon afgesloten van de samenleving beleid worden, maar voor onderwijs was dat niet mogelijk.¹⁷⁵ Het interessante aan die formulering was dat De Savornin Lohman in *Onze constitutie* vrijwel dezelfde woorden gebruikt om precies het tegenovergestelde te beweren: “Wie van oordeel is dat de overheid niet onverschillig behoort te zijn omtrent de geestelijke vorming van het volk, en niettemin verklaart dat de godsdienstige overtuigingen van het volk haar niet aangaan, is met zich zelf in

¹⁷³ Buijs, J.T., ‘Politieke vooruitzichten’, *De Gids* 102 (1885) 101-137.

¹⁷⁴ Buijs, J.T., ‘Politieke vooruitzichten’, *De Gids* 103 (1885) 101-137.

¹⁷⁵ Buijs, J.T., ‘Politieke vooruitzichten’, *De Gids* 136 (1885) 101-137.

tegenspraak.”¹⁷⁶ De Savornin Lohman bedoelde hiermee dat de overheid de verplichting had om in zoverre betrokken te zijn bij de geestelijke vorming (het (godsdienstig) onderwijs), dat zij door middel van geldelijke steun het onderwijs mogelijk maakte. Dit betekende voor De Savornin Lohman echter niet, zoals professor Buijs beredeneerde, dat de staat daarom werkelijke invloed mocht hebben op het onderwijs zelf, zoals tijdens de schoolstrijd het geval was bij de neutrale scholen.

Samenvattend was te zien dat De Savornin Lohman als vertegenwoordiger van de confessionelen in deze tekst en professor Buijs als die van de liberalen het niet makkelijk met elkaar eens konden worden. Opvallend daarbij was dat ze soms vrijwel dezelfde formuleringen gebruikten om precies het tegenovergestelde te beweren, wat een indicatie gaf van de standpunten die overbrugd moesten worden om tot een gezamenlijke aanpak te komen van de schoolproblematiek in het land.

Regeringszaken

Niet op ieder onderdeel verschilden professor Buijs en De Savornin Lohman van mening. Als het bijvoorbeeld op de rol en houding van de oppositie ten opzichte van de regering aankwam, zaten de twee hoogleraren redelijk op dezelfde lijn. Buijs schreef: “De oppositie waaraan het Kabinet van den kant der vereenigde tegenpartijen blootstaat, is intusschen onmeedoogend en fel,” woorden waaraan te bemerken was dat Buijs deze houding van de oppositiepartijen niet kon waarderen.¹⁷⁷ Ook De Savornin Lohman had, zij het met andere woorden, aangegeven dat de oppositie niet zomaar tegen ieder woord van regeringskant mocht ageren, omdat het kabinet nu eenmaal de regeringsverantwoordelijkheid had en zijn wel in staat moesten worden gesteld om deze taak uit te voeren. Juist door de felheid werd het onmogelijk om een goede parlementaire regering te vestigen: “in zulk een chaos orde en regel te brengen en die parlementaire regeering te vestigen, op welke van alle kanten werd aangedrongen.”¹⁷⁸ Hoewel Buijs hier optrad als spectator en niet als Kamerlid, zag hij dus wel in dat meer bereikt kon worden op politiek

¹⁷⁶ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 311.

¹⁷⁷ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 154 (1879) 153-183.

¹⁷⁸ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 154 (1879) 153-183.

terrein als men zou samenwerken, iets dat De Savornin Lohman de Kamer ook op meerdere momenten voorhield. Overigens schreef Buijs hierna dat mr. Kappeyne van de Copello de Kamer van de ondergang redde door “zij [...] die meer of minder bewust in eigen boezem socialistische neigingen koesterden [door hun] tocht door de woestijn [te leiden]”.¹⁷⁹ Dat Kappeyne van de Copello voor de liberalen een belangrijke en reddende rol speelde, viel misschien niet te ontkennen, maar De Savornin Lohman zou het in ieder geval nooit eens zijn geweest met de benaming voor zijn confessionelen die Buijs hier bezigde. De Savornin Lohman zou Kappeyne zeker geen positieve rol toedichten, aangezien hij de Lager Onderwijswet doorvoerde. Toch vond Buijs dat de confessionelen Kappeyne dankbaar moesten zijn voor zijn wet:

“Van de twee richtingen, welke in onze Staten-Generaal tegen elkander overstaan, is die welke het tegenwoordig ministerie bestrijdt, op dit oogenblik de minst belangwekkende. [...] haar werd - misschien voor langen tijd - de rol van lijdelijke oppositie toegewezen [...] De herziening van de wet op het lager onderwijs heeft althans dit goede uitgewerkt, dat zij ons parlementaire leven zuiverde en dat de partijen nu met meer oprechtheid tegen elkander overstaan dan vroeger het geval was.”¹⁸⁰

Voor Buijs was deze heldere scheiding van de partijen dus een positieve zaak, omdat het tenminste een einde maakte aan het individualisme van de Kamerleden, waaraan hij de eerdere onwerkbaarheid van de Kamer toedichtte. De Savornin Lohman zag deze scheiding juist niet als iets positiefs: “Beiden hadden precies hetzelfde belang te behartigen; beiden hadden dus elkander nodig, maar beiden bekeken èn het te behartigen belang, èn de middelen om er in te gemoet te komen uit een verschillend oogpunt”.¹⁸¹ De Savornin Lohman bemerkte dus hetzelfde probleem, maar toonde door zijn werk in de Tweede Kamer dat hij de oplossing (voor de schoolstrijd) vooral zocht in samenwerking. Buijs, daarentegen, leek geen oplossing te zien: “Tusschen hen die de regeering steunen en hare

¹⁷⁹ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 155-156 (1879) 153-183.

¹⁸⁰ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 159-160 (1879) 153-183.

¹⁸¹ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 43.

bestrijders ligt thans eene kloof, welke niet meer te dempen is. [...] De schoolstrijd is zeker niet opgelost.”¹⁸² Daar voegde hij aan toe dat het “hard [is] dat in een strijd tusschen twee partijen één van beide oppermachtig de beslissing geeft”, waarmee Buijs erkende dat niet was voldaan aan de wensen van de confessionelen in het land en hun vertegenwoordigers in de Kamer, maar dat er wat hem betreft geen mogelijkheden tot samenwerking waren.¹⁸³ Iets waarmee hij dus fundamenteel met De Savornin Lohman over van mening verschilde.

Grondwetswijzigingen en kiesrecht

Het wijzigen van de grondwet met betrekking tot het kiesrecht vormde een belangrijk onderdeel van wat De Savornin Lohman in de Tweede Kamer probeerde te bereiken, zeker in de eerste tien jaar dat hij Kamerlid was. Geen gemakkelijk doel, omdat het vaak actief werd tegengewerkt door de liberalen, die bang waren dat bij een herziening van de Kieswet een antirevolutionaire meerderheid de Kamer over zou nemen. Professor Buijs schreef daar ook over: “Ook al mocht er geen reden zijn om te vermoeden, dat wijziging van het kiesrecht welhaast hare krachten zal komen sterken, dan nog zou men reden genoeg hebben om aan te nemen, dat verdere uitbreiding van die meerderheid meer behoort tot de waarschijnlijkheden van de naaste toekomst dan terugkeer tot den vroegeren staat van minderheid.”¹⁸⁴ Buijs had het idee dat, nu de confessionelen een kleine meerderheid hadden in de Tweede Kamer, zij er alles aan zouden doen om die meerderheid vast te houden. Misschien dat hij daar gelijk in had. In de *Handelingen* in de vorige hoofdstukken was te lezen dat de confessionelen inderdaad begonnen aan de grondwetswijziging zodra ze daar de kans toe hadden, maar tegelijkertijd was ook te lezen hoe De Savornin Lohman er steeds op gericht was om de liberalen ook bij het proces te betrekken. Professor Buijs had dus in zekere zin gelijk: de confessionelen probeerden inderdaad “hare krachten te sterken” door het kiesrecht te wijzigen, maar zij

¹⁸² Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 160 (1879) 153-183.

¹⁸³ Buijs, J.T., ‘Op de grenzen van het beloofde land’, *De Gids* 160 (1879) 153-183.

¹⁸⁴ Buijs, J.T., ‘Politieke vooruitzichten’, *De Gids* 102 (1885) 101-137.

deden dit zoveel mogelijk in overeenstemming met de input van de liberale fractie uit de Kamer.

Over de uitbreiding van het kiesrecht dat de confessionelen wilden doorvoeren in de grondwetswijziging, schreef professor Buijs het volgende: “Zeker staat ook nu nog de overtuiging vast, dat alleen eene waarlijk nationale regeering de bevrediging van onze staatkundige nooden brengen kan en dat zonder eene volksvertegenwoordiging met uitgebreide rechten aan zulk eene regeering niet kan worden gedacht.”¹⁸⁵ Op het eerste gezicht leek dit overeen te komen met het standpunt van De Savornin Lohman over dat er een uitbreiding van het kiesrecht nodig was. Bij het verdere lezen van het artikel uit *De Gids* was echter een opsomming te vinden van landen waarin de uitbreiding van het kiesrecht tot onlusten en parlementaire chaos had geleid. Buijs was dus tegen.

Bij De Savornin Lohman lag de situatie iets ingewikkelder. Enerzijds vond hij “dat de regeling van kiesrecht niets te maken heeft met het recht van den individu, maar enkel met het belang der corporatie,” maar slechts één pagina verderop schreef hij dat “[als] de individus recht hebben zich te doen vertegenwoordigen, dan behoort ook het kiesrecht te worden toegekend aan alle mannen en vrouwen”.¹⁸⁶ Een best wel vooruitstrevend idee voor een adellijke antirevolutionair. De reden dat hij niet voor het zogenaamde huismanskiesrecht beargumenteerde, was dan ook een onverwachte: “men [de regering] denke slechts aan de belangen der defensie en aan de bedeeing der justitie, die allen zonder uitzondering aangaan. Al raken verschillende overheidsbemoeiingen middellijk ook het gezin, de meeste hebben met het gezin als zoodanig niets te maken.”¹⁸⁷ Doordat de overheid zo weinig directe invloed op het gezin als geheel (een organisme met eigen hoofd en inwendige regeling), was het volgens De Savornin Lohman beter ieder geschikt individu kiesrecht te geven omdat “het huismanskiesrecht, zoo men daaronder het recht van elken huisvader en van de „daarmee gelijkgestelden” om te kiezen verstaat, van het individueel

¹⁸⁵ Buijs, J.T., ‘Teleurstellingen en verwachtingen’, *De Gids* 124 (1888) 122-155.

¹⁸⁶ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 372, 373.

¹⁸⁷ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 374.

kiesrecht niet dan in naam.”¹⁸⁸ Door het individueel kiesrecht op deze wijze te beredeneren, verschilde het inderdaad niet van het huismanskiesrecht, waardoor de confessionelen toch nog gelukkig konden zijn met deze vorm van stemrecht.

Wat vond professor Buijs dan? Hij citeerde een anonieme Franse essayist: “Le grand art en politique n'est pas d'entendre ceux qui parlent c'est d'entendre ceux qui se taisent. L'opinion est une muette dont il faut deviner le silence à travers les cris de ceux qui la prétendent exprimer.”¹⁸⁹ Een citaat dat zo uit de mond van een regent had kunnen komen. Professor Buijs ging er dus vanuit dat een goede politicus niet heel het volk hoefde te kunnen horen om toch een goede vertegenwoordiger te kunnen zijn. Als tussen de regels van *Onze constitutie* doorgelezen zou worden, dan zou De Savornin Lohman het hier misschien mee eens zijn: niet iedereen hoefde volgens hem gehoord te worden, zolang de gezinnen maar vertegenwoordigd werden door de parlementariërs.

Misschien dat De Savornin Lohman en professor Buijs wat betreft het beginsel van kiesrecht wel hetzelfde dachten, maar over hoe de heren professoren het kiesrecht precies ingevuld wilden zien verschilden zij toch nog van mening. Beiden vonden het sowieso niet nodig dat iedereen mocht stemmen. Buijs vond dit omdat hij enerzijds bang was dat de confessionelen een té grote meerderheid zouden vormen in het parlement en anderzijds omdat de politici goed genoeg waren om ook de mening van het ongehoorde volk te vertegenwoordigen. De Savornin Lohman daarentegen wilde wel een uitbreiding van het kiesrecht, maar dit moest zich dan beperken tot de gezinshoofden. Toen dit niet mogelijk bleek te zijn, bijvoorbeeld doordat het onduidelijk was om een alleenstaand persoon ook een gezinshoofd was, vond hij het een goed alternatief om dan het kiesrecht uit te breiden naar alle geschikte mannen en vrouwen. Dit was wel echter een laatste redmiddel.

¹⁸⁸ Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926) 374.

¹⁸⁹ Buijs, J.T., ‘Teleurstellingen en verwachtingen’, *De Gids* 155 (1888) 122-155. De originele bron lijkt te zijn: Anonyme, ‘La République en 1883’, *Revue des Deux Mondes* 595 (3e période, tome 55, 1883) 560-604.

Conclusie

Dit hoofdstuk werd gebruikt om een kijkje achter de schermen van het politieke debat te nemen. Zou De Savornin Lohman anders redeneren en beargumenteren als hij zijn argumenten in boekvorm presenteerde?

Ja, dat deed hij zeker. Maar, dat deed professor Buijs waarschijnlijk ook. Beide heren zullen in de teksten die ze schreven minder rekening hebben gehouden met de mening van hun politieke tegenstanders en minder rekening hebben gehouden met de parlementaire werkelijkheid, waarbij ideeën ook door een tegenpartij moesten worden goedgekeurd, voordat ze konden worden doorgevoerd. Binnen de relatieve vrijheid die het beargumenteren op papier met zich meebracht, konden ze meer aandacht geven aan hun eigen denkbeelden en hadden ze minder direct te maken met de denkbeelden van anderen.

Misschien dat dit hoofdstuk daarom juist kan dienen ter illustratie van het belang dat het vervormen van argumenten innam (en –neemt) in het politiek debat. Kijkend naar de pure denkbeelden van de confessionele De Savornin Lohman en de liberale professor Buijs, zijn deze absoluut onverenigbaar, vooral op belangrijke zaken als godsdienst- en onderwijsvrijheid, het (wijzigen van) kiesrecht en de gang van zaken in de Tweede Kamer. Toch werd dit uit de *Handelingen* van de eerste hoofdstukken minder duidelijk, doordat de politici van beide zeiden daar naar elkaar toe moesten werken om een wettelijk resultaat te vinden dat voor zoveel mogelijk groepen binnen de samenleving leefbaar was. De teksten uit *Onze constitutie* en *De Gids* bewijzen daarom des te meer dat het debat een belangrijke plaats heeft binnen het parlement en dat het zoeken naar de *common ground* van enorm belang is.

Conclusie

Het doel van deze thesis was om te onderzoeken wat het effect van de religieuze standpunten van De Savornin Lohman waren op de veranderende houding van de liberalen ten opzichte van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Dit onderzoek werd gedaan over de periode 1879-1889, vanaf het begin van de politieke loopbaan van De Savornin Lohman tot en met het aannemen van de Wet-Mackay, waarmee de salarissen van de leraren op de christelijke scholen werden betaald vanuit de staat. Tegelijkertijd was De Savornin Lohman in deze periode voorzitter van de Unie 'Een School met den Bijbel', een samenwerkingsverband van christelijke scholen. Als voorzitter sprak hij ieder jaar op de Jaarvergadering een rede uit om terug te kijken op het afgelopen jaar en om vooruit te kijken op het komende jaar. Doordat De Savornin Lohman tegelijkertijd Kamerlid was, kregen deze toespraken een politieke lading.

Als Kamerlid kwam De Savornin Lohman terecht in een parlement dat voor het grootste gedeelte bestond uit liberalen die, zeker in de eerste paar jaar waarin het onderzoek liep, geen enkele reden hadden om toe te geven aan de confessionelen in de schoolkwestie. Zij vonden het zelfs geen politiek probleem, doordat kiezen voor het bijzondere christelijke onderwijs werd gezien als een maatschappelijke zaak. Vanuit de staat was voorzien in neutrale scholen en dat moest genoeg zijn voor het gehele volk. De Savornin Lohman had dus twee doelen in het parlement: het politiseren van de schoolstrijd om vervolgens het debat met de liberalen aan te kunnen gaan en het behalen van zijn gelijk in dat debat.

De pogingen van De Savornin Lohman om deze doelen te behalen (en het uiteindelijke behalen ervan) staan beschreven in het eerste hoofdstuk. In het eerste deel van het eerste hoofdstuk was te lezen hoe hij probeerde het debat aan te gaan. In zijn eerste twee jaar in de Kamer deed hij een aantal vergelijkbare pogingen om het debat aan te gaan. Deze pogingen mislukten doordat het enerzijds voor de liberalen niet nodig was om op een niet-politiek minderheidsstandpunt in te gaan en anderzijds doordat De Savornin Lohman vooral vanuit zichzelf en zijn eigen partij redeneerde. Steeds weer zei hij wat

de antirevolutionairen anders (beter) zouden hebben gedaan als zij in de schoenen van de liberalen stonden. In de jaren daarna focuste De Savornin Lohman vooral op het benoemen van de onderlinge verdeeldheid in de Kamer. Hij vond dat de Kamerleden slechts in staat waren om een bevredigend antwoord te vinden op grote vraagstukken als de Kamer als één geheel opereerde. Vanaf 1884/1885 werd een verandering zichtbaar: De Savornin Lohman leek steeds meer gerespecteerd te worden en zijn moties en amendementen werden met een steeds kleinere hoeveelheid stemmen verworpen. Vooruitgang dus. 1886 werd een jaar van retorische tegenstellingen. In zijn rede bij de Jaarvergadering der Unie, sprak De Savornin Lohman uit dat men niet te hoog van de toren moest blazen als men geen regeringsverantwoordelijkheid kon dragen. Toch deed hij precies dat: hij weigerde nog langer mee te werken met de regering en begon een periode van actief dwarsliggen, waardoor uiteindelijk de regering viel. Het jaar daarna was precies dezelfde regering herkozen. De Savornin Lohman gaf aan dat ze op zijn steun konden rekenen, maar niet op zijn vertrouwen. Toch toonde dit aan de liberalen dat ze wel op de antirevolutionaire kant van de Kamer konden rekenen. In de laatste twee jaar van het onderzoek hadden de antirevolutionairen eindelijk de meerderheid bereikt in de Kamer. Een nieuwe periode leek aan te breken, die echter gekenmerkt werd doordat De Savornin Lohman nog steeds probeerde het debat aan te gaan met de liberalen, door ze bijvoorbeeld ook een rol te geven in de Kamercommissies. Ondanks dat dit een duidelijke uitnodiging was naar de liberalen om mee te werken aan de oplossing van een groot maatschappelijk probleem, wilden toch niet alle liberalen op deze uitnodiging ingaan, simpelweg omdat ze vonden dat gemengde Kamercommissies veel omslachtiger te werk zouden gaan.

Het doel van De Savornin Lohman om zijn gelijk te halen in het debat ontwikkelde zich vergelijkbaar met de bovenstaande tekst. In de eerste paar jaar probeerde hij zoveel mogelijk de confessionele argumenten voor het oplossen van de schoolstrijd te noemen, maar deze bereikten geen doel. In de jaren erna begon hij te spreken over het debat zelf, om de Kamer te focussen op wat werkelijk belangrijk was in de werkwijze van het parlement. Dat de Kamermeerderheid en de regering ook naar de minderheid van de

Kamer moesten luisteren en moesten meedenken over hun vraagstukken, was daar een belangrijk onderdeel van. Eind 1883 begon er verandering te komen in de argumentatiewijze van De Savornin Lohman. In plaats van te focussen op hoe de confessionelen hun standpunt zouden verwoorden, herformuleerde hij zijn argumenten steeds vaker naar zaken waarop de liberalen konden reageren. Met het vallen en de terugkomst van de liberale regering in 1886 bleek De Savornin Lohman toch indruk te hebben gemaakt op de liberale zijde van de Kamer. Dit werd nog versterkt doordat hij zich in het debat over de grondwetswijzigingen vooral hield aan de cultuur van de debat in de Kamer, door zich zoveel mogelijk te beperken tot feitelijke argumenten. Als gevolg hiervan nam hij deel aan zeer zinvolle debatten. In de laatste twee jaar, na de confessionele overwinning in het parlement, ging De Savornin Lohman veelal door met op dezelfde manier formuleren, maar daar liet hij tegelijkertijd wel duidelijk bij merken dat de liberalen nu minder te willen hadden, al werden ze wel uitgenodigd om mee te werken. Een ander bewijs dat de ontwikkeling die De Savornin Lohman doormaakte in het formuleren van zijn argumenten een goede was, was dat een gedeelte van de liberalen uiteindelijk vóór de herziening van de Lager Onderwijswet stemden.

In het tweede hoofdstuk van deze thesis richtte het onderzoek zich op de op papier geformuleerde argumenten van De Savornin Lohman en hoe deze in verhouding stonden tot de artikelen van de Leidse hoogleraar Joannes Buijs. Hoewel het hoofdstuk korter was dan het eerste hoofdstuk, leverde het toch belangrijke informatie op. Zo viel op dat de tekst van De Savornin Lohman veel scherper confessioneel geformuleerd was dan hij ooit in het parlement had gedaan. De reden hiervoor was dat er op een boek niet per se een tegenreactie hoefde te komen. Het boek was ook niet bedoeld om liberalen te overtuigen van het gelijk van de confessionele kant, maar slechts om leken en kenners inzicht te geven in hoe De Savornin Lohman als hoogleraar aan de Vrije Universiteit dacht over het staatsbestel en de grondwet. Hoewel professor Buijs verder niet bestudeerd werd, gold dit waarschijnlijk ook voor de artikelen die hij schreef in het liberale maandblad *De Gids*.

Wat het hoofdstuk vooral deed was illustreren hoe vooraanstaande leden van de respectievelijke partijen keken naar de ontwikkelingen in het land. Doordat de formulering van het geschreven werk zoveel scherper en zoveel minder gericht was op concessies of samenwerking, werd het belang van het herformuleren van standpunten nogmaals onderstreept. Zaken waar De Savornin Lohman en professor Buijs in geschrift niet uit zouden komen, werden in het parlement tijdens de debatten aanzienlijk anders verwoord en daardoor ook opgelost.

Dit brengt deze conclusie tot de beantwoording van de hoofdvraag:

In hoeverre droegen de religieuze standpunten van De Savornin Lohman bij aan de veranderende houding van de liberalen ten opzichte van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs in de aanloop naar de grondwetswijziging van 1887?

Het antwoord op deze vraag bestaat uit meerdere facetten. De religieuze standpunten van De Savornin Lohman droegen zeker bij aan de veranderende houding van de liberalen ten opzichte van de schoolkwestie, maar niet in hun puur-religieuze vorm. Juist door zijn argumenten te vervormen naar argumenten die geen religieuze achtergrond leken te hebben wist De Savornin Lohman te bereiken wat hij uiteindelijk bereikte. Dit werd benadrukt door het tweede hoofdstuk. Het zou echter gebrekkig zijn als alleen de acties van De Savornin Lohman gedurende de tien jaar waarin het onderzoek liep zouden worden gezien als de enige reden voor de herziening van de Lager Onderwijswet. Hoewel het waar is dat een aantal liberale Kamerleden tegen het einde van de onderzochte tien jaar regelmatig vóór wetgeving van De Savornin Lohman stemden, waren er door veranderingen in het kiesstelsel ook meer confessionelen in de Kamer, waardoor de boodschap van De Savornin Lohman sowieso kracht werd bijgezet.

De liberalen zelf waren natuurlijk ook geen homogene groep, waar een omgevormd argument in werd gestopt om vervolgens een reactie te geven die anders was dan hun eerdere standpunt. Het valt niet te ontkennen dat ze beïnvloed werden door De Savornin Lohman, maar hij werd op zijn beurt ook beïnvloed door de liberalen. Door deze wisselwerking van argumenten wist De Savornin Lohman zijn argumenten aan te passen in de

richting van het standpunt van de liberalen en wisten de liberalen hun standpunt aan te passen in de richting van de confessionelen. Hierdoor was de uiteindelijke herziening van de Lager Onderwijswet mogelijk.

Literatuurlijst

Literatuur:

Bruijn, J. de, *De sabel van Colijn* (Hilversum 2011).

Diepenhorst, P.A., *Onze strijd in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1927).

Eemeren, F.H. van, *Strategic manoeuvring in argumentative discourse* (Amsterdam 2010).

Gaay Fortman, W.F. de (red.), *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman* (Kampen 1987).

Gilhuis, T.M., *De tien jaren 1879-1889 De Savornin Lohman als voorzitter van de Unie 'Een school met den bijbel'* (Kampen 1987).

Gutmann, A. & Thompson, D., *Why deliberative democracy?* (Princeton 2004).

Koch, J., *Abraham Kuyper een biografie* (Amsterdam 2007).

Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1901).

Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (Utrecht 1926).

Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, zijn leven en zijn werken* (Den Haag 1948).

Verheul, H. (red.), *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman Herdenking 1987* (Kampen 1987).

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal:

- *Handelingen II* 1879/1880 – 24 september 1879.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 25 november 1879.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 05 december 1879.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 01 maart 1880.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 17 maart 1880.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 14 april 1880.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 12 juli 1880.
- *Handelingen II* 1879/1880 – 14 juli 1880.
- *Handelingen II* 1880/1881 – 03 december 1880.
- *Handelingen II* 1880/1881 – 04 december 1880.
- *Handelingen II* 1880/1881 – 16 maart 1881.
- *Handelingen II* 1880/1881 – 23 maart 1881.
- *Handelingen II* 1881/1882 – 26 september 1881.
- *Handelingen II* 1881/1882 – 24 november 1881.
- *Handelingen II* 1881/1882 – 01 december 1881.
- *Handelingen II* 1881/1882 – 28 juni 1882.
- *Handelingen II* 1881/1882 – 29 juni 1882.
- *Handelingen II* 1882/1883 – 28 september 1882.
- *Handelingen II* 1883/1884 – 25 september 1883.
- *Handelingen II* 1883/1884 – 28 november 1883.
- *Handelingen II* 1883/1884 – 20 maart 1884.
- *Handelingen II* 1883/1884 – 28 mei 1884.
- *Handelingen II* 1883/1884 – 30 mei 1884.
- *Handelingen II* 1884/1885 – 06 maart 1885.
- *Handelingen II* 1884/1885 – 09 maart 1885.
- *Handelingen II* 1885/1886 – 17 maart 1886.
- *Handelingen II* 1885/1886 – 01 april 1886.
- *Handelingen II* 1885/1886 – 09 april 1886.
- *Handelingen II* 1885/1886 – 14 april 1886.
- *Handelingen II* 1886 – 21 juli 1886.
- *Handelingen II* 1886/1887 – 15 februari 1887.
- *Handelingen II* 1886/1887 – 22 april 1887.

- *Handelingen II* 1887/1888 – 11 oktober 1887.
- *Handelingen II* 1888 – 10 juli 1888.
- *Handelingen II* 1888 – 20 juli 1888.
- *Handelingen II* 1888/1889 – 25 september 1888.
- *Handelingen II* 1888/1889 – 26 september 1888.
- *Handelingen II* 1888/1889 – 13 december 1888.
- *Handelingen II* 1888/1889 – 19 maart 1889.
- *Handelingen II* 1888/1889 – 08 mei 1889.
- *Handelingen II* 1889/1890 – 26 september 1889.

Parlement.com:

- Mr. J.J.L. van der Bruggen.
- I.D. Fransen van de Putte.
- Grondwetsherziening 1848.
- Mr. Ch.J.A. Heydenrijck.
- Drs. A. Hirshi Ali.
- Mr. S. van Houten.
- Kabinet-Heemskerk Azn. (1883-1888).
- Kabinet-Mackay (1888-1891).
- J.J. van Kerkwijk.
- Mr. Æ baron Mackay.
- A. Moens.
- Jhr. mr. W. Six.

Artikelen:

Anonyme, 'La République en 1883', *Revue des Deux Mondes* 595 (3e période, tome 55, 1883) 560-604.

Buijs, J.T., 'Bedenkelijke leuzen', *De Gids* (1881) 118-160.

Buijs, J.T., 'Op de grenzen van het beloofde land', *De Gids* (1879) 153-183.

Buijs, J.T., 'Politieke vooruitzichten', *De Gids* (1885) 101-137.

Buijs, J.T., 'Teleurstellingen en verwachtingen', *De Gids* (1888) 122-155.

Puchinger, G., 'Rondom Lohman', in: *Om een evangelische politiek* (Zuthpen 1958).

Overige:

Dupert, J., *Homeri Gnomologia* (1660, p. 282).

Gemeentearchief Rotterdam: Van kind tot burger.

Kuyper, A., *Souvereiniteit in eigen kring* (Amsterdam 1980). (Rede uitgesproken door A. Kuyper op 20 oktober 1880 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam).

Verwoert, E.L.A., *Gij zult niet doden. Confessionele argumenten in het euthanasievraagstuk, 1999-2001* (Hendrik-Ido-Ambacht 2016).